

Ігор Мельничук

**ВЛАДА І ПРАВЛЯЧА ЕЛІТА
У ЛІТОПИСНІЙ ТА ЛІТЕРАТУРНІЙ ТРАДИЦІЇ
КНЯЖОЇ ДОБИ**

ЖИТОМИР – 2016

УДК 94 (477) «9/14»
ББК 63.3 (4Укр)я7

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Житомирського
національного агроекологічного університету.
Протокол № 6 від 18.02.2016 р.*

Рецензенти:

Буравський Олександр Антонович – доктор історичних наук, професор
Єршов Володимир Олегович – доктор філологічних наук, професор
Романюк Неля Йосипівна – доктор історичних наук, професор

Мельничук І. А.

Влада і правляча еліта у літописній та літературній традиції княжої доби – Житомир: ЖНАЕУ, 2016. – 93 с.

У книзі доктора історичних наук Ігоря Анатолійовича Мельничука подано науково-методичний аналіз змісту і призначення влади і правлячої еліти у розумінні авторів літописних і літературних текстів Княжої доби (IX – початку XIV ст.). Використані найбільш значущі і відомі з історико-політичної точки зору пам'ятки давноруської писемності. Подані методичні рекомендації до самостійного опрацювання першоджерел та підготовки семінарських занять з предметів гуманітарного циклу.

Видання стане у нагоді фахівцям з історії руського середньовіччя, викладачам предметів «Історія України», «Політологія», «Філософія», «Соціологія», «Історія держави і права», а також студентам, що вивчають ці дисципліни у ВНЗ.

© Мельничук І. А., 2016

ВІД АВТОРА

Починаючи з першої половини XI ст. у Київській Русі з'являється власне літописання. Йому передували усні та письмові види зображення історичної дійсності, що були присвячені діяльності окремих героїв, видатних осіб, відтинків загальної історії Русі. Відомий російський історіограф О. М. Насонов свого часу писав: «Ці види відтворення історії не тільки передували, але й супроводжували літописання. Поява літописних зводів означало появу таких письмових історичних творів, котрі містили досвід середньовічної побудови історії держави, народу або народів, досвід побудови та тлумачення історичного процесу, як його розуміли сучасники»¹ (пер. авт.).

Крім того, складання систематизованих та хронологізованих історичних записів було зумовлене потребою владної еліти, яка виступала замовником та у великій мірі ідеологом літописів. Для правлячих кіл було важливо зафіксувати момент походження князівської влади, її спадковість, посвячення Богом і Церквою, легітимність правлячої династії, а також показати головні здобутки як усього княжого роду, так і окремих його представників.

Завдання, поставлені політичною елітою, попервах реалізували освічені монахи Десятинної церкви, а згодом – окремих наближених до влади монастирів: Києво-Печерського, пізніше Видубицького, Густинського та ін. Перші руські літописці – Никон, невідомий упорядник т. зв. «Початкового зводу» 90-х рр. XI ст., Іоанн, Нестор, Сільвестр, – використовували, поряд з твердими знаннями про відомі їм факти та події сучасності, цілий спектр допоміжних джерел, особливо у тій частині літопису, що стосується «сивої давнини»: загальної Історії Світу, праісторії слов'ян та Русі, заснування Києва легендарними Києм, Щеком і Хоривом, витоків династії Рюриковичів. Такими джерелами виступали перекладні візантійські хроніки, твори

¹ Насонов А. Н. История русского летописания XI – начала XVIII в. / А. Н. Насонов. – М.: Наука, 1969. – С. 12.

античної літератури, західнослов'янські та скандинавські легенди, усна народна традиція.

Слід зазначити, що в XI-XII ст. власні історичні зводи складаються і у сусідніх з Руссю слов'янських народів – наближена по формі до літопису чеська «Хроніка Козьми Празького» (1092-1125) та польська «Хроніка Галла Аноніма» (1107-1113), написана в жанрі європейських «діянь»². Порівнюючи згадані «Хроніки» з текстом «Повісті минулих літ», О. С. Щавельов підкреслює, що: «В усіх трьох творах є прямі вказівки на використання усних джерел – фольклорної традиції та розповідей очевидців. Крім того, в них можна виявити й внутрішньотекстові, непрямі ознаки обробки усної традиції»³ (пер. авт.). Міфоепічні легенди про походження влади, роль і місце владної еліти у структурі суспільства на етапі генези державності та набуття етносом власної писемності у якості дидактичних, генеалогічних, династичних сказань включалися в схему державної ідеології саме через літопис.

Природно, що розвиток економічних відносин, складання та подальша еволюція політичної системи суспільства не могли не відобразитися на трансформації уявлень про владу та владну еліту, що виразно прослідковується у літописній традиції. У другій половині XI – XII ст. з'являються перші об'ємні літописні зводи, які синтезують велику кількість перевіреної інформації – звідси у них спостерігається різке зростання датованих і точно датованих фактів та звісток⁴. Літописці цього періоду не ставили і не могли ставити перед собою завдань політичного аналізу епохи (з огляду на доволі вузькі рамки середньовічних світоглядних та релігійних орієнтирів), але поряд з традиційним провіденціалізмом спостерігається деяка тенденція до історико-політичних узагальнень загальноруських подій.

² Щавельов А. С. Славянские легенды о первых князьях. Сравнительно-историческое исследование моделей власти у славян. / А. С. Щавельов. – М.: Северный паломник, 2007. – С. 12-14.

³ Там само. – С. 13.

⁴ Кузенков П. В. К истории христианских хронологических систем: принципы построения и основные типы / П. В. Кузенков // ВЕДС. Время источника и время в источнике. XVI Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т. Пашуто. – М.: Наука, 2004. – С. 97–100.

Сучасна історіографія, спираючись на дослідження різних джерел, і в першу чергу літопису, багато уваги приділяє виявленню структури та ідеології владної елітної верстви Середньовіччя в цілому і конкретно Київської Русі (праці М. Ф. Котляра⁵, О. П. Толочка⁶, А. А. Горського⁷, В. В. Колесова⁸, Б. М. Клосса⁹, Ф. Кардіні¹⁰, В. В. Долгова¹¹, Б. Н. Флорі та А. А. Турилова¹², В. В. Пузанова¹³, О. С. Щавельова¹⁴); ролі військово-політичної еліти у державотворенні (роботи Б. М. Флорі¹⁵, М. Ф. Котляра¹⁶, О. О. Мельникової¹⁷, М. Б. Свердлова¹⁸, Д. А. Кочеткова¹⁹, В. М. Рички та ін.); ідеї богообраності і святості князівської влади (дослідження О. В. Лаушкіна²⁰, М. Ю. Парамонової²¹ та ін.); взаємовідносин владної еліти з Церквою та масами і

⁵ Див.: Котляр Н.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах / Н. Ф. Котляр. – Киев, 1986. – 161 с.; Котляр Н. Ф. О социальной сущности Древнерусского государства / Н. Ф. Котляр // Древнейшие государства Восточной Европы. – 1992-1993. – М., 1995.

⁶ Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / А. П. Толочко. – Киев, 1992. – 222 с.

⁷ Горский А. А. Древнерусская дружина / А. А. Горский. – М.: Прометей, 1989. – 246 с.

⁸ Колесов В. В. Древняя Русь. Наследие в слове. Добро и зло / В. В. Колесов. – СПб., 2001.

⁹ Клосс Б. М. «Повесть временных лет» // Письменные памятники истории древней Руси. Аннотированный каталог-справочник / Б. М. Клосс / Под ред. Я.Н. Шапова. – СПб., 2003.

¹⁰ Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства / Ф. Кардини. – М., 1987.

¹¹ Долгов В. В. Очерки истории общественного сознания Древней Руси. XI-XIII вв / В. В. Долгов. – Ижевск, 1999. – 250 с.

¹² Флоря Б. Н., Турилов А. А. Общественная мысль Древней Руси в эпоху раннего средневековья. / Б. Н. Флоря, А. А. Турилов. // Общественная мысль славянских народов в эпоху раннего средневековья: Рукописные памятники Древней Руси. – М., 2009. – 317 с. – С.31-81.

¹³ Пузанов В.В. Древнерусская государственность: генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкты. – Ижевск: Издательский дом «Удмуртский университет», 2007. – 624 с.

¹⁴ Щавелев А. С. Славянские легенды о первых князьях. Сравнительно-историческое исследование моделей власти у славян. / А. С. Щавелев. – М.: Северный паломник, 2007. – 272 с.

¹⁵ Флоря Б. Н. Представления об образовании государства и его основных функциях в русском и западнославянском летописании (проблемы идеологии и культуры). // *Studia Balcanica*. – София, 1991. – Т. 20. – С. 43-53.

¹⁶ Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность / Н. Ф. Котляр. – СПб., 1998. – 445 с.

¹⁷ Мельникова Е. А. Первые русские князья: о принципах реконструкции летописцем ранней истории Руси / Е. А. Мельникова // ВЕДС. Мнимые реальности в античной и средневековой историографии. XIV Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т. Пашуто. Материалы конференции. – М., 2002.

¹⁸ Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. – Л., 1983. – 238 с.; Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI - первой трети XIII в. – СПб., 2003. – 743 с.

¹⁹ Кочетков Д. А. Эволюция государственного строя Древней Руси (IX-X вв.) / Д. А. Кочетков. – М., 2010. – 289 с.

²⁰ Лаушкин А. В. Идея богоустановленности княжеской власти в летописании Северо-Восточной Руси второй половины XII – начала XIII вв. / А. В. Лаушкин // Русское Средневековье, 1997. – № 1. – С. 6–10.

²¹ Парамонова М. Ю. Святые правители латинской Европы и Древней Руси (сравнительно-исторический анализ Вацлавского и Борисоглебского культов) / М. Ю. Парамонова. – М., 2003. – 405 с.

уявленнь середньовічного суспільства про побудову держави (розвідки В. Я. Петрухіна²², І. М. Данилевського²³, О. В. Назаренка²⁴ та Ж. Дюбі²⁵).

В умовах поступової відмови від марксистського формаційного підходу до історичного розвитку, сучасні медієвісти все більше сприймають здобутки західної науки у поясненні суспільно-історичного процесу. Погляди на хід історії та феномен влади таких мислителів, як А. Тойнбі, С. Хантінгтон²⁶, С. А. Кожев²⁷, Ф. Фукуяма²⁸, М. Хайдеггер, К. Ясперс, Є. Канетті²⁹, Х. Дж. М. Классен та ін. перестали бути лише об'єктом критики. Політико-антропологічну теорію «вождеств» Р. Л. Карнейро³⁰, М. Фріда³¹ та Е. Сервіса³², який, власне, і ввів це поняття у науковий обіг, на пострадянському просторі репрезентують О. Мельникова³³, О. П. Моця, М. М. Крадін³⁴, В. М. Ричка³⁵, Д. М. Бондаренко та ін.; деякі дослідники притримуються цивілізаційного підходу у висвітленні проблематики Київської Русі³⁶; «петербурзька школа» істориків (І. Я. Фроянов³⁷, А. Ю. Дворніченко³⁸ та ін.) розглядає

²² Див. : Петрухин В. Я. Древняя Русь: Народ. Князья. Религия / В. Я. Петрухин // Из истории русской культуры. – Т. 1. – М., 2000. – С. 104–113; Петрухин В.Я. О власти русского князя в древнейший период / Я. В. Петрухин // Славяне и их соседи. Тезисы XXII конференции. Репрезентация верховной власти в средневековом обществе (Центральная, Восточная и Юго-Восточная Европа). – М., 2004.

²³ Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). Курс лекций / И. Н. Данилевский. – М., 1998. – 399 с.

²⁴ Назаренко А. В. Русское самосознание: между Царством и Церковью / А. В. Назаренко // М., 2000. – № 12. – С. 133–144.

²⁵ Дюби Ж. Трехчастная модель, или представления средневекового общества о себе самом / Ж. Дюби. – М., 2000. – 320 с.

²⁶ Див.: Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: АСТ, 2003. – 636 с.; Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.

²⁷ Кожев А. В. Понятие власти / А. В. Кожев // Пер. с фр. А. М. Руткевича. – М.: Праксис, 2007. – 182 с.

²⁸ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ, 2005. – 592 с.

²⁹ Канетти Э. Масса и власть / Э. Канетти. – М.: Ad Marginem, 1997. – 528 с.

³⁰ Carneiro R.L. The chieftdom: Precursor of the state / R.L. Carneiro // The Transition to Statehood in the New World. Cambridge etc., 1981. – P. 45.

³¹ Fried M. The Evolution of Political Society: An Essay in Political Economy / M. Fried. – New York, 1967. – P. 109–129.

³² Service E.R. Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective / E. R. Service. – New York, 1962; Idem. The Origins of State and Civilization: The Process of Cultural Evolution. New York, 1975. – P. 46–98.

³³ Мельникова Е. А. Происхождение правящей династии в раннесредневековой историографии. Легитимизация иноэтничной знати / Е. А. Мельникова // Элита и этнос Средневековья. – М., 1995. – С. 72–77.

³⁴ Крадин Н. Н. Вождество: современное состояние и проблемы изучения / Н. Н. Крадин // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. – М., 1995. – С. 11–61.

³⁵ Ричка В. М. «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі) / В. М. Ричка. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 180 с.

³⁶ Поляков А. Н. Киевская Русь как цивилизация / А. Н. Поляков. – Оренбург: ОГУ, 2010. – 484 с.

³⁷ Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. Города-государства Древней Руси / И. Я. Фроянов, А. Ю. Дворниченко. – Ленинградский государственный университет имени А. А. Жданова. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. – 272 с.

давньоруський простір як конгломерат «політій» (міст-держав та їх пригородів); глибоко вивчаються політико-правові аспекти княжої влади³⁹.

Дискусія продовжується і в західній історичній науці. У цьому контексті цікавою виглядає робота А. Пласманн, де порівнюються германська, чеська та польська літописна традиція і докладно аналізується хід суперечки між «Віденською» і «Торонтською» школами про те, наскільки можна довіряти етнополітичним теоріям середньовічних книжників^{40,41}. У зв'язку з цим дослідниками по-новому осмислюється давньоруський літературний та літописний спадок⁴².

На даний час єдиної стрункої концепції еволюційного розвитку Києворуської держави та її еліти не вироблено, але прихід в історичну науку жвавої дискусії замість нав'язаних догм здається нам принципово важливим і, безперечно, позитивним.

³⁸ Дворниченко А. Ю. История Украины и проблемы средневековой восточнославянской государственности / А. Ю. Дворниченко // Вестник СПбГУ (Историческая серия), сер. 3, вып. 2. – № 16. – 1993. – С. 3-15.; Дворниченко А. Ю. К проблеме восточнославянского политогенеза / А. Ю. Дворниченко. // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. – М.: Восточная литература, 1995. – С. 294-318.

³⁹ Назаренко А. В. Порядок престолонаследия на Руси X-XII вв.: наследственные разделы, сеньорат и попытки десигнации (типологические наблюдения) / А. В. Назаренко // Из истории русской культуры. – Т. I. – Древняя Русь. М., 2000. – С. 500-519.

⁴⁰ Alheydis Plassmann. Origo gentis: Identitäts- und Legitimitätsstiftung in frühund hochmittelalterlichen Herkunftserzählungen / Alheydis Plassmann // Orbis mediaevalis. Vorstellungswelten des Mittelalters, 7.– Berlin, 2006.

⁴¹ Лукин П. В., Стефанович П. С. Новый труд по истории древних славянских государств / П. В. Лукин, П. С. Стефанович // Славяноведение, 2010. – № 7. – С. 71.

⁴² Див.: Ветловская В. Е. Летописное осмысление пиров и дарений в свете фольклорных и этнографических данных / В. Е. Ветловская // Проблемы отечественной и всеобщей истории. – Вып. 10, Генезис и развитие феодальной России. Проблемы идеологии и культуры. – Л., 1987; Гринев Н. Н. Легенда о призвании варяжских князей (об источниках и редакциях Новгородской первой летописи) / Н. Н. Гринев // История и культура древнерусского города. – М., 1989; Фроянов И. Я. Исторические реалии в летописном сказании о призвании варягов / И. Я. Фроянов // Вопросы истории. 1991. – № 6.; Былинин В.К. К вопросу о генезисе и историческом контексте «Сказания об основании Киева» / В. К. Былинин // ГДЛ. Сб. 3. – М., 1992.; Приходнюк О.М. Версия Нестора о расселении славян из Подунавья (опыт хронологической и исторической интерпретации) / О. М. Приходнюк // Материалы I тыс. н.э. по археологии Украины и Венгрии. – Киев, 1996. Ведюшкина И. В. Формы проявления коллективной идентичности в «Повести временных лет» / И. В. Ведюшкина // Образы прошлого и коллективная идентичность в Европе до начала Нового времени. – М., 2003.; Моця О. П. Поляни-русь та інші літописні племена півдня Східної Європи / О. П. Моця // А се его серебро. Збірник праць на пошану М.Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. – Київ, 2002.; Мельникова Е. А. Рюрик и возникновение восточнославянской государственности в представлениях древнерусских летописцев XI - начала XII в. / Е. А. Мельникова // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005.– М., 2008.; Толочко П. П. Редакция Повести временных лет игумена Сильвестра: историческая реальность или ученая фикция? / П. П. Толочко // RUTHENICA Annual of East European Medieval History and Archeology. – № 7. – К., 2008. – С. 130-140 та ін.

Зі своєї сторони, з огляду на завдання нашого дослідження, ми зупинимося на розумінні давньоруськими літописцями та літературними авторами поняття «владна еліта» у тогочасній інтерпретації як «влада князя і княжого роду», змісту і функцій середньовічної влади, головних загроз для цілісності політичної системи Русі, ролі князя у традиційних уявленнях русичів про будову і стабільність держави.

Для цього нами використовується т. зв. «Літопис Руський» за Іпатіївським списком XIV ст.⁴³, поданий у перекладі Л. Є. Махновця⁴⁴, куди включають «Повість минулих літ», Київський літопис і Галицько-Волинський літопис. З нашої точки зору, згадані твори найповніше розкривають середньовічну історію українських земель. Крім того, приведені також деякі додаткові відомості з вказаної проблематики, що містяться у Лаврентіївському літописному зводі, Новгородському першому літописі молодшого ізводу, де відобразилася одна з ранніх пам'яток – «Початковий звод»⁴⁵.

При аналізі подальшої трансформації уявлень про владу та владну еліту в пізніший період ми радимо звернутися до Литовсько-білоруських літописів, в число яких входить найближчий до української історіографії Супрасльський літопис⁴⁶ та Київського літопису першої чверті XVII ст., публікацію якого підготували В. І. Ульяновський та Н. М. Яковенко⁴⁷.

⁴³ Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – XVI с. – 938 стлб. – 87 с.

⁴⁴ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с.

⁴⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисловием А. Н. Насонова. – М., Л., 1950. – 659 с.

⁴⁶ ПСРЛ – Т. XXXII. – Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. – М.: Наука, 1975. – 241 стр.; ПСРЛ – Т. XXXV. – Летописи белорусско-литовские. – М.: Наука, 1980. – 313 с.

⁴⁷ Ульяновський В. І., Яковенко Н. М. Київський літопис першої чверті XVII ст. / В. І. Ульяновський, Н. М. Яковенко // Український історичний журнал, 1989. – № 2. – С. 107-120; 1989, № 5. – С. 103-114.

ВСТУП

Літопис руський та літературні твори княжої доби є для сучасного дослідника не тільки основним, а тому безцінним джерелом інформації про події тисячолітньої давнини, але й пам'яткою, яка живим словом показує спосіб мислення, характер дій та світоглядні горизонти наших предків. Історія вітчизняної політичної думки сягає корінням ідей середньовічної Київської Русі. У них знайшли своє відображення найбільш гострі проблеми давньоруського суспільного життя: боротьба із постійною зовнішньою загрозою зі Степу, яку на той час уособлювали печеніги, половці, а згодом монголи; потреба у згуртуванні всіх руських земель у цій боротьбі; заклики до припинення князівських усобиць і смілива критика недоліків та прорахунків владної еліти.

Середньовічні літописці, перебуваючи під потрійним тиском відповідальності перед своїм князем, церковними ієрархами та нащадками, роздумуючи про витoki авторитету княжої влади, обґрунтовуючи її беззаперечність та виключність, щедро підкріплювали власні ідеї про ідеальне княжіння доречними цитатами та повчальними аналогіями із Святого Письма.

Така манера ведення оповіді про події – не хроніка, не звіт очевидця, а скоріше справжня література, – була цілком в дусі часу, вона надавала ваги літописному слову, одночасно захищаючи автора. Монах-книжник, якому доручали ведення літопису, являв собою непересічну та ґрунтовно освічену особистість своєї епохи.

Літописець не був наділений владою, але знаходився настільки близько від неї, що можна було і обпектися. Наочними прикладами тут можуть служити долі авторів нашого літопису різних поколінь: ігумена Києво-Печерського монастиря Іоанна, що викликав гнів київського князя Святослава і був засланий у Турів, знаменитого Никона, який довгі роки опали провів у Тмутаракані, Нестора, якого Володимир Мономах взагалі усунув від роботи

над літописанням. Конфлікт влади і автора, викликаний зміною політичної кон'юнктури, коли кожен наступний князь та його оточення розставляли свої політичні акценти, привносячи у літописи нові редакції згідно власної ідеології та інтересів, цілком логічно закінчувався поразкою літописця.

Влада середньовічного автора була іншою – літописи старанно оберігалися впродовж сотень років, у численних списках поширювалися серед сучасників, вивчалися напам'ять, а тому мали неабияку ідеологічну, публіцистичну, інформаційну і навіть юридичну вагу. Крім того, до літописів їх автори включали як окремі т. зв. «військові повісті», так і цілі їх цикли, записані зі слів очевидців – як правило, старших дружинників або впливових бояр. Це додає літописній оповіді історизму та об'єктивності, адже іноді дрібні, на перший погляд, деталі та подробиці значно посилюють достовірність та глибину творчого задуму автора. Зрозуміло, що додання до літопису стороннього погляду – наприклад, легенди київсько-новгородського боярського роду Добрині та його нащадків Костянтина, Вишати, Яна, – привносять до «Повісті минулих літ» наліт деякого суб'єктивізму, але збагачують її важливими свідченнями та оцінками очевидців і безпосередніх учасників головних подій руської історії.

Не будемо забувати, що Літопис Руський часто виступає єдиним джерелом свідчень про ту чи іншу історичну особу або подію, тому таким цінним є для дослідника будь-які літературні включення у літописну розповідь – від коротких побутових замальовок до високохудожніх історичних портретів князів, які, на жаль, дійшли до нас не в повному обсязі. При цьому всі руські літописи витримані в єдиному літературному стилі, який академік Д. С. Лихачов назвав «монументальним історизмом»⁴⁸, який, в свою чергу, базується на своєрідному «літературному етикеті», що відображує стиль епохи⁴⁹.

⁴⁸ Див. докладніше: Лихачев Д. С. Человек в литературе Древней Руси / Д. С. Лихачев. – М.: Наука, 1970. – 134 с.

⁴⁹ Лихачев Д. С. Литературный этикет Древней Руси (к проблеме изучения) / Д. С. Лихачев // ТОДРЛ. – Т. 17. – М.-Л., 1961. – С. 5-16.

«Монументальний історизм» передбачав концентрацію уваги літописця тільки на найбільш важливих подіях сучасності, значимих для нащадків, для нього характерне використання стійких літературних прийомів, посилення тексту гіперболами, цитатами та притчами з Святого Письма, деякою ідеалізацією влади загалом та позитивних образів князів, які були її уособленням.

Разом з тим автори охоче включали у оповідь народні легенди та перекази, що відображували іншу лінію літопису – епічну. Якщо говорити в цілому, літописна та літературна традиція Русі відзначалася високим патріотизмом та глибокою ідейністю, що йшла від активної громадянської позиції авторів, аж ніяк не відсторонених від перебігу своїх сюжетів.

Вже в «Початковому зводі» простежуються основні ідеї щодо витоків княжої елітної верстви і самої влади, змісту і функцій влади, основних претензій до неї (усобиці, порушення клятв і родового принципу столонаслідування, неправий суд, гордия тощо), які стали характерними для суспільної думки руського Середньовіччя.

Печерські монахи-книжники, автори «Повісті минулих літ», надали загальний вектор давньоруській літописній традиції: вибудували історичну оповідь за чіткою хронологічною та логічною схемою, посилили ідейну та інформативну аргументацію літопису за рахунок доречних до сюжетів посилань на Святе Письмо, візантійські джерела – Хроніки Іоанна Малали, Григорія Амартола, твори Йосипа Флавія, Єпифанія Кіпрського⁵⁰, «Олександрію»⁵¹ та ін.⁵², та документи з архіву Київських князів (приведені автентичні тексти договорів Русі з греками).

Публіцистичну та дидактичну складову, орієнтацію на творення образу «ідеального володаря» через уславлення представників правлячої династії Рюриковичів «Літопису Руському» надав програмний для тогочасного

⁵⁰ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 166.

⁵¹ Там само. – С. 166.

⁵² Там само. – С. VII, IX.

монашества твір – «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. Звичайно, численні автори-упорядники «Літопису Руського» з більшою чи меншою ступінню літературного та історичного таланту привносили і власне бачення сучасних їм подій. З цієї точки зору автори, зокрема, «Повісті минулих літ» виглядають справжніми майстрами слова, піднявши своє творіння на рівень визначних пам'яток європейської літератури середньовіччя.

ЛІТОПИС РУСЬКИЙ ПРО ЗМІСТ ВЛАДИ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ ПРАВЛЯЧОЇ ЕЛІТИ

Змальовуючи часи зародження княжої влади на Русі, Нестор у «Повісті...» звертається до народного переказу про заснування Києва полянськими князями Києм, Щеком і Хоривом: «Коли ж поляни жили особно і володіли родами своїми,— бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм,— то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив, і сестра їх — Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив — на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок [і] на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом»⁵³.

Дослідники зазначають, що фабула заснування династії (держави) трьома або двома братами є поширеною в європейській літературній традиції і зустрічається, зокрема, у вірменських, польських, германських, скандинавських епічних творах. Розуміючи легендарність сюжету, Нестор захищає історичність постаті Кия: «А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. Не знаємо, [щоправда, до якого], а тільки про те відаємо, що велику честь, як ото розказують, прийняв він од [того] цесаря,— котрого я не знаю, [як не знаю] і при котрім він цесарі приходив [туди]»⁵⁴. О. Мишанич вважає, що, можливо, Кий ходив до імператора Юстиніана I, що зійшов на трон 527 р.⁵⁵. При цьому Нестор категорично відкидає популярну в народі версію про Кия-перевізника на Дніпрі (ще одна поширена у світовій літературній та усній традиції легенда про походження князя-засновника із соціальних низів). Підкреслимо, що як історик-дослідник Нестор іде далі автора «Початкового зводу», який тільки з моменту заснування Києва дає

⁵³ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 5.

⁵⁴ Там само – С. 6.

⁵⁵ Там само.

початок історії полян, зауваживши: «...й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм»⁵⁶.

«Початковий звод» вважає полян язичниками: «И быша мужии мудрии и смыслении, нарицахуся поляне, от них же суть Киеви поляне и до сего дни]; бяху же погане, жруще озером и кладязем и рощениемъ, якоже прочии погани» («...були поляни язичниками, жили рибою, збиральництвом і рослинництвом, як і інші язичники» – пер. авт.)⁵⁷. Нестор згідно своєї фундаментальної концепції Києва як стрижня держави у «Повісті минулих літ» заперечує цю, з його точки зору, дещо примітивізовану версію, наділяючи полян станом на VI ст. розвиненим родовим устроєм (на противагу менш розвиненим сусідам-древлянам).

Зауважимо, що у приведеній Нестором легенді чітко прослідковується схема опанування території владною елітою слов'янських племінних союзів (князі-браття «сиділи» на сусідніх «горах»), а також дотримання ними родового принципу старшинства (спільне місто-столицю називають іменем старшого брата). І «Початковий звод», і «Повість...» характеризують братів як «мудрих» і «смыслених» – мета такої похвали стає зрозумілою у наступних частинах текстів, коли князям легендарної епохи та першим Рюриковичам, сповненим мудрості, відваги та всіляких чеснот, протиставляються сучасні літописцям гіркі реалії наступу чужоземців та розбрату серед князів.

У наступних, датованих частинах «Повісті...» також прослідковується тенденція до «очищення» Нестором легенд від міфічної складової та надання їм максимально раціонального пояснення. Це стосується, насамперед, епізодів, які несли суттєве ідеологічне навантаження у протистоянні світської та церковної еліти Київської Русі візантійському тиску: легенди про «вибір віри» київським князем, «Корсунської легенди» про хрещення Володимира, переказів про помсту Ольги древлянам та її подорожі до Константинополя з

⁵⁶ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 5.

⁵⁷ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисловием А. Н. Насонова. – М., Л., 1950. – 659 с.; ПСРЛ. – Т. 3. – С. 104–105, 432, 512–513.

метою прийняти Хрест від Вселенського патріарха, легенди про «призвання варягів на Русь» та ін.

Суттєвою специфічною рисою «Повісті...», на відміну від історичної традиції інших слов'янських держав, є відсутність початкової ризи у зародженні княжої влади – нею не стали ні факт утворення міст (Болгарія, Чехія), ні фіксація імені легендарного засновника першої династії (Польща, Чехія, Сербія)⁵⁸. Княжа влада інших східнослов'янських союзів племен подається як даність, паралельна княжінню Кия з братами у полян: «А по сих братах почав рід їхній держати княжіння в полян. А в деревлян [було княжіння] своє, а дреговичі [мали] своє, а словени — своє в Новгороді...»⁵⁹.

Внесена в «Літопис руський» місцева новгородська легенда про призвання на княжіння варязького конунга Рюрика⁶⁰ мала важливе політичне значення. Вона обґрунтувала право правлячої династії на безумовну владу над усією Руссю. Встановлювався єдиний предок київських князів, що дозволяло літописцю у подальшому розглядати історію Русі як безперервну історію князів династії Рюриковичів. Таким чином, легенда про самостійне і незалежне від зовнішніх впливів призвання норманів стала вирішальним аргументом руської політичної та релігійної еліти для доказу суверенності Київської держави. Автори-упорядники перших літописів, як і митрополит Іларіон у своєму «Слові...», підкреслюють незалежний від Візантії шлях Русі та її правлячої еліти.

У цьому зв'язку Б. М. Флоря та А. А. Турилов доходять висновку, що: «Головним джерелом, яке містить уявлення східних слов'ян про виникнення у них верховної влади и держави на протязі всього періоду середньовіччя, слугує літописна розповідь про призвання варягів, яка зберіглася у двох редакціях, перша з яких міститься у складі Новгородського I літопису

⁵⁸ Флоря Б. Н., Турилов А. А. Общественная мысль Древней Руси в эпоху раннего средневековья. / Б. Н. Флоря, А. А. Турилов. // Общественная мысль славянских народов в эпоху раннего средневековья: Рукописные памятники Древней Руси. – М., 2009. – С. 31-81.

⁵⁹ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 7.

⁶⁰ Там само. – С. 13.

моладшого ізводу..., а друга – в Повісти минулих літ, що лежить в основі літописних зводів XII-XV ст.»⁶¹ (пер. авт.).

Дослідники вважають згадану легенду «центральною подією початкової руської історії в очах літописців»⁶². Але ми поставили б поруч з розповіддю про утворення правлячої династії не менш важливі смислові вузли літопису: шлях династії до християнства та хрещення народу Володимиром Святим, а також успішність перших Рюриковичів в утворенні і розбудові Київської Русі.

Окремою суттєвою лінією літопису є докладна розповідь про утвердження владної династії в Європі, яка пройшла шлях від прямих військових зіткнень з Візантією до фактичного зрівняння у статусі з нею – не випадково літописець приводить копії договорів з греками, де сторони виступають рівними партнерами, «Корсунську легенду», історію про шлюб Володимира з візантійською принцесою.

Важливо підкреслити, що літописці підносять роль правлячої еліти в управлінні державою, проводять ідею про те, що княжа влада є запорукою стабільності у суспільстві, без князя немає ні ладу, ні миру. Кривичі і автохтонні племена Північно-Західної Русі змушені просити на княжіння тих самих варягів, яких до того вигнали, відмовившись платити їм данину: «Вигнали [чудь, словени, кривичі і весь] варягів за море, і не дали їм данини, і стали самі в себе володіти. І не було в них правди, і встав рід на рід, і були усобиці в них, і воювати вони між собою почали. І сказали вони: «Пошукаємо самі собі князя, який би володів нами і рядив за угодою, по праву». Пішли вони за море до варягів... Сказали русі чудь, словени, кривичі і весь: «Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідїть-но княжити і володіти

⁶¹ Флоря Б. Н., Турилов А. А. Общественная мысль Древней Руси в эпоху раннего средневековья. / Б. Н. Флоря, А. А. Турилов // Общественная мысль славянских народов в эпоху раннего средневековья: Рукописные памятники Древней Руси. – М., 2009. – С. 31-81.

⁶² Там само – С. 31-81.

нами». І вибралося троє братів із родами своїми...»⁶³. Отже, сам факт появи князя встановлює в суспільстві порядок і закон.

Образ «ідеального правителя», традиційний для античної та середньовічної соціально-політичної думки, червоною ниткою проходить крізь увесь «Літопис Руський». Князь, згідно уявленням давньоруських літописців, для успішного виконання владних функцій, повинен володіти набором особливих якостей: хоробрістю і честю, мудрістю, виваженістю, дипломатичним хистом, безкомпромісністю до ворогів, чуйністю до потреб Церкви і соціальних низів: «сірих, убогих, калік і вдовиць». З цієї точки зору літопис перегукується з середньовічною церковною і світською літературою, передусім, зі «Словом» Іларіона та «Повчанням» В. Мономаха.

Яскравим прикладом може служити наведена у «Повісті...» благочесна поведінка Володимира після хрещення і молитви у новозведеній Десятинній церкві: «А коли він помолився, то сказав так: «Осе даю церкві сій, святій Богородиці, од маєтності своєї і од моїх городів десяту частину». І, написавши, положив він присягу в церкві сій, [і] сказав: «Якщо се одмінить хто,— хай буде проклят». І дав він десятину Анастасові-курсунянину, і справив тоді празник великий у той день боярам, і старцям городським, і вбогим роздав багато добра»⁶⁴. Володимир-християнин є взірцем для літописця у своєму відношенні до найбільш незахищених верств: «повелів він усякому старцеві і вбогому приходити на двір на княжий і брати всяку потребу – питво і їжу, і з скарбниць кунами. Урядив він також і це. Сказавши: «Немічні й недужі не можуть дійти до двору мойого»,— він повелів спорядити вози і накладав [на них] хлібів, м'яса, риби, і овочів різних, і мед у бочках, а в других квас. [І стали це] возити по городу, запитуючи: «Де недужі чи старці, що не можуть ходити?» І тим роздавали [все] на потребу»⁶⁵.

⁶³ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 13.

⁶⁴ Там само. – С. 71.

⁶⁵ Там само.

Наведемо лише кілька уривків з піднесених похвальних характеристик, приведених авторами-упорядниками, як правило, на смерть князів: «Святослав... був хоробрий і легкий. Ходячи, яко пардус, багато воєн він чинив»⁶⁶; «Був же Мстислав дебелий тілом, рудий лицем, мав великі очі. | [Він був] хоробрий у бою, і милостивий, і любив дружину велике, і майна не жалів [для неї], ні питва, ні їжі не боронив»⁶⁷; «Був же Ростислав муж доблесний у бою, а на зріст ставний, і красен лицем, і милостивий до убогих»⁶⁸; «Був же Гліб (син Святослава Ярославича – авт.) милостивий до убогих і гостелюбний, старання мав до церков, [був] гарячий у вірі і кроткий, з виду гарний»⁶⁹; «...благовірний князь Всеволод змалку любив правду, і дбав він про убогих, і воздавав честь єпископам і пресвітерам, а над усе любив чорноризців і давав їм те, чого вони потребували. І сам же він здержувався од п'янства і похоті, тому й любив його отець його»⁷⁰.

Зі своєї сторони, народ повинен виказувати такому володарю шану і покору: «Коли Ігор виріс, він ходив [у походи] вслід за Олегом, і [кожен] слухався його»⁷¹. Князів, навіть язичників, автор наділяє божественною силою, коли, наприклад, вкладає в уста жителів Константинополя слова: «І убоялися греки, і сказали: «Не Олег се, а святий Дмитрій, посланий на нас богом»⁷².

Жадоба князя до незаконного збагачення карається смертю: послухавши «воїв», Ігор іде до древлян: «Ігор, пішов у Древліани по данину. І добув він [собі ще] до попередньої данини, і чинив їм насильство він і мужі його. ...Та коли він повертався назад, він роздумав [і] сказав дружині своїй: «Ідіте ви з даниною додому, а я вернусь і походжу іще». І відпустив він дружину свою додому, а з невеликою дружиною вернувся, жадаючи більше майна. Коли ж почули древліани, що він знов іде, порадилися древліани з

⁶⁶ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. С. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989 – С. 39.

⁶⁷ Там само. – С. 89.

⁶⁸ Там само. – С. 103.

⁶⁹ Там само. – С. 122.

⁷⁰ Там само. – С. 132.

⁷¹ Там само. – С. 17.

⁷² Там само – С.18.

князем своїм Малом і сказали: «Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить. І послали вони до нього [мужів своїх], кажучи: «Чого ти йдеш знову? Ти забрав єси всю данину». І не послухав їх Ігор, і древляни, вийшовши насупроти з города Іскоростеня, вбили Ігоря і дружину його, бо їх було мало»⁷³. Історичний факт вбивства київського князя васалами та його причини подані літописцем у формі повчальної розповіді.

Але непокора васала за звичаєм і за законом повинна бути покарана – і автор вводить у текст легенду по жорстоку помсту Ольгою древлян⁷⁴.

Владна еліта Середніх віків – це військово-адміністративна верхівка суспільства, отже князь в очах сучасників повинен бути передусім видатним воїном. Літопис Руський неодноразово підкреслює талант полководця у представників правлячої династії: Олег перемагає сусідні племінні союзи і обкладає їх даниною, йому не в змозі протистояти Візантія – він накладає данину на греків і повертається додому із багатими трофеями⁷⁵; «Святослав...Возів же за собою ... не возив, ні котла [не брав], ні м'яса [не] варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину [і] на вуглях спікши, [це] він їв. Навіть шатра він [не] мав, а пітник слав і сідло [клав] у головах. Такими ж і всі інші вої його були. І посилав він до [інших] земель [послів], кажучи: «Хочу на вас іти». Цей князь радів не «злату і паволокам», а гарній зброї^{76,77,78}. Вишкіл дружини на взірець армії О. Македонського та римських легіонів приводить Святослава до перемог: «У РІК 6474 [966]. Переміг Святослав вятичів і данину на них наклав. У РІК 6475 [967]. Рушив Святослав на Дунай на Болгар, і в битві одолів Святослав болгар. І взяв він вісімдесят городів по Дунаю, і сів, князюючи, тут, у [городі] Переяславці, [і]

⁷³ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. С. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 31.

⁷⁴ Там само. – С. 34-35.

⁷⁵ Там само. – С. 15-19.

⁷⁶ Там само. – С. 15-19;

⁷⁷ Лукин П. В., Стефанович П. С. Новый труд по истории древних славянских государств / П. В. Лукин, П. С. Стефанович // Славяноведение, 2010. – № 7. – С. 71.

⁷⁸ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисловием А. Н. Насонова. – М., Л., 1950. – С. 117, 121-122.

беручи данину з греків»⁷⁹. На думку Б. Флорі та А. Турилова, у цих місцях літопису відобразилося уявлення дружинної еліти «про військового вождя, що перемагає та приносить багату здобич»⁸⁰. Ігор з язичницькою частиною дружини скріплює договір з греками типово військовою присягою: «І на другий день призвав Ігор послів і прийшов на пагорби, де стояв Перун. І поклали [руси] оружжя своє, і щити, і золото, і присягнув Ігор, і мужі його, і скільки [було] поган-русів»⁸¹.

Народ, вбачаючи у особі князя воїна і захисника рідної землі, має право вимагати від нього відповідального відношення до цих обов'язків, що демонструють «містичі» Києва: «І послали кияни [гінця] до Святослава, говорячи: «Ти, княже, чужої землі шукаєш і дбаєш [про неї], а свою полишив. Нас же мало не взяли печеніги, і матір твою, і дітей твоїх. Якщо ти не прийдеш, не оборониш нас, – то таки нас візьмуть. Чи тобі не жаль отчини своєї, і матері, що стала старою, і дітей своїх?». Це почувши, Святослав швидко сів на коней з дружиною своєю, і прибув до Києва, і цілував матір свою, і дітей своїх, ... і прогнав печенігів у поле, і було мирно»⁸².

Особливої шани монахів-книжників заслуговують представники владної еліти, що були ініціаторами прийняття Руссю віри Христової і самі виказали себе як ревні християни. Нестор у Похвалі на смерть Ольги знайшов для цього прекрасні слова: «Ся [Ольга] була передвісницею християнській землі, яко вранішня зоря перед сонцем і яко зірниця перед світом. Вона бо сіяла, як місяць уночі. Так ся між невірних людей світилася, як перло в багні, бо були вони закаляні гріхом, не омиті святим хрещенням, а ся омила святую купіллю... Вона бо першою увійшла в царство небесне із Русі, і її

⁷⁹ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 34-39.

⁸⁰ Флоря Б. Н., Турилов А. А. Общественная мысль Древней Руси в эпоху раннего средневековья / Б. Н. Флоря, А. А. Турилов // Общественная мысль славянских народов в эпоху раннего средневековья: Рукописные памятники Древней Руси. – М., 2009. – С. 31-81.

⁸¹ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 31.

⁸² Там само. – С. 40.

восхваляють руськії сини яко зачинательку, бо й по смерті молилась вона богові за Русь. «Праведних же душі не вмирають»⁸³.

Похвала на смерть Володимира не менш патетична, враховуючи неабиякі попередні зусилля літописця у викладі і обґрунтуванні чудесної метаморфози, що сталася з князем після хрещення: «Коли ж довідалися про це люди, то зійшлися без числа. І оплакували його бояри яко заступника землі їхньої, [а] вбогії – яко заступника і кормителя. І положили його в гробі мармуровім, опрятавши тіло його, блаженного князя, з плачем великим. Він є новим Костянтином великого Риму, що охрестився сам і [охрестив] люди свої, – і сей так учинив, подібно йому. Якщо бо раніш пробував він у поганстві, скверної похоті прагнучи, то потім же старався він про покаяння»⁸⁴.

Літописний образ князя вбирає у себе і державницькі характеристики:

- військовий лідер у вирішальні моменти історії виявляє себе неабияким оратором (прикладом можуть служити знамениті промови Святослава перед дружиною напередодні укладання договору з Візантією⁸⁵; перед боєм з греками: «І мовив Святослав: «Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістьми тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми, – то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, і я перед вами піду»⁸⁶; слово Ярослава до війська перед битвою зі Святополком: «Брати мої! Якщо ви тілом одійшли есте звідси, то молитвою своєю допоможіте мені на противника сього, убивцю гордого»⁸⁷; звернення князів на Любецькому з'їзді⁸⁸; промова В. Мономаха перед Святополком Ізяславичем та його дружиною на Долобському «снемі» 1111 р.⁸⁹ та ін.;

- князь за посередництвом літопису залишається у пам'яті нащадків як будівничий («Се почав Олег города ставити»; згадки про «сільця і погости»

⁸³ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989 – С.40.

⁸⁴ Там само – С. 74-75.

⁸⁵ Там само. – С. 43.

⁸⁶ Там само. – С. 42.

⁸⁷ Там само. – С. 84.

⁸⁸ Там само. – С. 147.

⁸⁹ Там само. – С. 167.

Ольги, гради, засновані Володимиром, Ярославом, Осмомислом, Данилом та ін.).

Міста, збудовані князем, населяються і обороняються ним же: «І сказав Володимир: «Се недобре є, [що] мало городів довкола Києва». І став він городи зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. І став він набирати мужів ліпших із словен, і з кривичів, і з чуді, і з вятичів і ними населив він городи, бо була війна з печенігами. І воював він із ними, і одолівав їх»⁹⁰. Розбудова міст мала для князів важливе значення не тільки з оборонної та торгівельно-економічної, але і з соціальної точки зору, адже міщани (літописні «містичі») залишалися надійною опорою князя-засновника та його прямих нащадків в усобній боротьбі.

- численні літописні згадки по те, що за правління такого-то Рюриковича «і був на землі мир» свідчать не про мирну політику у прямому розумінні, адже князі воювали майже безперервно, а, скоріше, про те, що володар у підсумку свого княжіння кінець-кінцем таки добивався виконання державницьких завдань, в т. ч. і за рахунок численних сутичок з сусідами, суворого дотримання законності, династичних шлюбів та дипломатичних зусиль (див. напр. : Володимир «... жив ...із князями навколишніми у мирі – з Болеславом лядським, і з Стефаном угорським, і з Ондроником чеським, і був мир межі ними і дружба»⁹¹).

- Військово-політичний та адміністративний лідер (князь) виростає до висот величі, коли у практиці державного будівництва вміло спирається на ресурси Церкви та освіченої частини суспільства, перед цим своїм меценатством та покровительством заслуживши у них авторитет.

Удостоїлися окремої літописної похвали за такі діяння Володимир, Ізяслав, Осмомисл, Данило Романович, але автори особливо підкреслюють, що за Ярослава Володимировича співпраця владної еліти з Церквою досягла найбільшої інтенсивності: «... стала віра християнська плодитися в Русі і

⁹⁰ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 69.

⁹¹ Там само. – С. 71.

розширяться, і чорноризці | стали множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устава, і попів любив він велике, а понад усе любив чорноризців. І до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святее], і списали багато книг»⁹²; «І інші церкви ставив він по городах і по містах, настановляючи попів і даючи їм частку з майна свого і велячи їм повчати людей і приходити часто до церков; попові бо часто належить повчати людей, оскільки це йому поручено богом. І умножилися пресвітери і люди християнські, і радувався Ярослав вельми, бачачи багато церков і люду християнського...»⁹³; «У РІК 6559 [1051]. Поставив Ярослав русина Ларіона митрополитом Русі у святій Софії, зібравши єпископів»⁹⁴.

Середньовічні книжники владною елітою вважали виключно князів, окреслюючи старшу дружину (боярство), яке, насправді, складало чисельну більшість цієї еліти, лише як важливу, але допоміжну силу владі володаря. Християнська теза «один Бог – один цар» допомагала печерським монахам обґрунтовувати обидві ключові ідеї літопису: про виключність княжої влади, даної народу і державі небесами (з цієї точки зору влада вищого боярства виглядає антитезою і тому свідомо опускається літописцями), та про єдність руських земель і недопустимість сепаратистських виступів з боку «незаконних» претендентів на владу. Ці провідні ідеї простежуються від змалювання негативних образів «узурпаторів», які приводять на землю Руську чужоземців, – від Святополка та чернігівських князів і аж до завершення Галицько-Волинського літопису, коли претенденти на галицький та волинський столи приводять численні допоміжні сили найманців або іноземних союзників. Відомо, якої військово-економічної могутності і політичної ваги набрало у Галичині велике боярство, але і літопис Південно-Західної Русі за традицією лишається історією князів.

⁹² Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 91.

⁹³ Там само. – С. 92.

⁹⁴ Там само. – С. 96.

Середньовічний літописець, особливо такий талановитий, як Нестор – не тільки ідеолог, а й освічений для свого часу історик. Не в змозі піти проти історичної дійсності, «Повість...» поряд з князями подає образи видатних воєвод: Свенельда, Добрині, Костянтина, Вишати, Яна та ін. Деякі з цих представників вищої військово-політичної еліти багато років були фактично співправителями Русі, підпис Свенельда стоїть другим після князівського у договорах з греками – ці та інші факти не могли пройти повз увагу літописця.

Б. Флоря та А. Турилов з приводу ролі дружинного елітного елементу в літописі зазначають: «Що стосується головної маси представників соціальної еліти давньоруського суспільства – рядових дружинників, то про їх інтереси та ролі в житті суспільства літопис не містить яких-небудь свідчень. Дружина виступає як незмінний супутник князя і на війні і на княжих з'їздах, де приймаються важливі політичні рішення, але про її саму з цих численних згадок не можна дізнатися нічого. Діяльність дружинників ставала об'єктом уваги літописців лише у роздумах про долю підвладного цим дружинникам населення» (пер. авт.)⁹⁵.

Не зважаючи на вплив військових легенд і оповідей близьких до князя старших дружинників на хід і оцінку історичних подій (зокрема, воєводи Яна Вишатича, розповідь київського боярина Василя про осліплення теребовльського князя Василька Ростиславича), концепція літопису залишається незмінною: монарх любить і поважає дружину, радиться з нею, йде назустріч її побажанням, але «ближні бояри» і дружина все ж залишаються допоміжним елементом у здійсненні монархом владних повноважень: вірєць «ідеального володаря», Володимир, «...звелів ...викувати срібні ложки, їсти дружині, сказавши так: «Сріблом і золотом не знайти мені дружини, а дружиною знайду я срібло і золото, як ото дід мій і

⁹⁵ Флоря Б. Н., Турилов А. А. Общественная мысль Древней Руси в эпоху раннего средневековья. / Общественная мысль славянских народов в эпоху раннего средневековья: Рукописные памятники Древней Руси. – М., 2009. – 317 с. – С. 31-81 (Пер. авт.).

отець мій добули дружиною злата і срібла». Володимир бо любив дружину і з ними радився про устрій землі [своєї], і про порядки землі, і про війни»⁹⁶.

Бояри і дружина, в свою чергу, за ідеєю літопису, безумовно підтримують князя в будь-яких військових або політичних починаннях, хоча в реальному житті так було не завжди. Малолітній Данило Галицький повертав батьківський престол, «І були з ним всі бояри батька його»; Святополк, задумавши братовбивство, шукає підтримки вишгородських бояр, і знаходить її навіть у такій гріховній справі: «Святополк тим часом прийшов уночі до Вишгорода, і потай прикликав [боярина] Путшу і вишгородських боярців, і сказав їм: «Чи віддані ви мені всім серцем?» І сказав Путша: «Можемо ми голови свої з вишгородцями положити за тебе». Він тоді мовив їм: «Не говоріть же нікому. Підіть убийте брата могого Бориса». І вони обіцялися йому скоро вчинити се»⁹⁷. Дружинники Ярослава підтримують його у намірі помститися Святополку, не зваживши на те, що розгніваний князь у відповідь на вбивство варягів «позвав ...до себе знатних мужів, що посікли були варягів, і обманув так їх, і порубав їх одну тисячу»⁹⁸.

Бояри, вочевидь зі старшої дружини Київського князя Святополка Ізяславича, зуміли примирити його з Володимиром Мономахом перед битвою з половцями на Стугні: «коли Володимир прийшов до Києва і зустрівся [з Святополком] у [монастирі] святого Михайла, то затіяли вони межі собою чвари та свари, але, владившись, цілували хреста один одному. А половці пустошили по землі. І сказали їм обом мужі розважливі: «Чого ви чвари маєте межі собою? Погані ж гублять землю Руськую. Потім помиритесь оба, а нині підіте супроти них – або з миром, або війною». Тема вірності князя і дружини за давньоруськими джерелами цікаво аналізується В. Стефановичем у окремій статті⁹⁹.

⁹⁶ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 73.

⁹⁷ Там само. – С. 78.

⁹⁸ Там само. – С. 82.

⁹⁹ Стефанович П. С. Понятие верности в отношениях князя и дружины на Руси в XII–XIII в. / П. С. Стефанович // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – 2008. – № 1 (31). – С. 72–82.

Літописець-книжник розміщує свою концепцію змісту і суті княжої влади та уявлення про призначення правлячої еліти одразу після похвали на смерть Бориса і Гліба та гнівного осуду «окаянного» Святополка: «Святополк же сей окаянний, лихий, убив [також брата] Святослава, пославши [убивць] до гори Угорської, коли він утікав в Угри. І став він помишляти: «Переб'ю всіх братів своїх і візьму землю Руськую один». Намислив він зарозумілістю своєю, а не знав, що бог дає владу [тому], кому ото хоче; «настановляє за царя і князя Всевишній, кому хоче, він дає [владу]». Якщо бо котра-небудь земля удостоїться перед богом, настановляє він їй царя і князя справедливого, що любить закон і правду, і властителя [такого ж] ставить, [і] суддю, що чинить суд. Бо якщо князі справедливі бувають на землі, то многі провини прощаються [їй], а якщо лихі й лукаві бувають, то більше зло насилає бог на землю ту, оскільки [князь] – то глава єсть землі¹⁰⁰.

Наведені слова можна вважати політичним маніфестом літописця, вони є однією з найвищих точок ідеологічної лінії літопису. Другою такою вершиною є «Заповіт Ярослава», де декларується родовий принцип розподілу і передачі влади. Звертаючись до синів, великий князь Київський говорить: «Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погибнете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим. Тож слухайтеся брат брата, пробувайте мирно. Тепер же поручаю я, – замість себе, – стіл свій, Київ, найстаршому синові | своєму, брату вашому Ізяславу. Слухайтеся його, як ото слухались ви мене, нехай він вам буде замість мене. А Святославу даю я Чернігів, а Всеволоду – Переяславль, а Ігорю – Володимир, а Вячеславу – Смоленськ». І так розділив він городи, заповівши їм не переступати братнього уділу...»¹⁰¹.

Військова перемога Ярослава над Святополком у боротьбі за Київський стіл подається монахом-книжником, що не забуває про завдання укріплення

¹⁰⁰ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 81-82.

¹⁰¹ Там само. – С. 99-100.

християнських орієнтирів у читача, як кара Бога за «убивство і святотатство»: «Його ж і по справедливості, яко грішника, постиг суд [божий]»¹⁰². Повсякчас пам'ятає літописець і про приклади покори князів перед законом і звичаєм предків щодо отримання влади за старшинством у роді: «І послав Мстислав услід за Ярославом [посла], говорячи: «Сидити на столі своїм у Києві, оскільки ти єси старший брат, а мені хай буде ся сторона»¹⁰³.

Водночас літописець не утримується від критики князів, коли вона здається автору справедливою. Осуду заслуговують не тільки порушники родового закону і княжих клятв, як-ото Святополк Володимирович або Давид Ігорович, за намовлянням якого Святополк Ізяславич наказав було осліпити Василька Ростиславича, а і стовпи династії – Володимир, що «був переможений похіттю»; Ярослав: «... всадив Ярослав у поруб Судислава, брата свого, у Пскові; йому [на брата] звели наклеп»¹⁰⁴; Всеволод: «[Всеволод] прийняв-таки після всіх братів стіл отця свого, і по смерті брата свого [Ізяслава] сів у Києві, князюючи, ... коли він сів у Києві, прикрість була йому од синівців своїх, тому що стали вони дозояти йому, хочачи волостей, – той сеї, а той другої. І він, мирячи їх, роздавав волості їм, а через них же прикрощі настали йому і недуги. І надходила до нього старість, і стали йому подобатися думки молодих, і раду він чинив із ними. А ці й почали його підбивати, і [став він] невдоволений дружиною своєю першою, а людям не [можна було] знайти княжої справедливості. І стали тіуни його грабувати людей і обкладати продажами, [а] він [сього] не знав у недугах своїх»¹⁰⁵.

Цей осуд непрямий, без дидактичної оцінки, але сам факт включення негативних епізодів у літопис, що мав би стати панегіриком першим Рюриковичам, говорить про доволі самотійну і сумлінну етичну позицію його авторів.

¹⁰² Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 85.

¹⁰³ Там само – С. 87.

¹⁰⁴ Там само. – С. 90.

¹⁰⁵ Там само. – С. 133.

Зовсім по іншому подає книжник намагання Ярославичів будь-якими засобами взяти верх у клановій міжусобній боротьбі: «У РІК 6575 [1067]. ... місяця липня у десятій день, Ізяслав, Святослав і Всеволод, цілувавши хрест чесний Всеславу, сказали: «Прийди до нас, а ми не вчинимо тобі зла». Він же, надіючись на хресне цілування, переїхав у човні через Дніпро. І коли Ізяслав попереду йшов у шатро, а Всеслав за ним ішов, – тут і схопили вони Всеслава на [річці] Рші коло Смоленська, переступивши | хреста. Ізяслав тоді привів Всеслава до Києва, і всадили його в поруб із двома синками»¹⁰⁶. Кара небесна (набіг половців і поразка у битві з ними) і кара людська (вигнання киянами Ізяслава з великокняжого столу, звільнення ними Всеслава і оголошення його князем Київським) не забарилася – обидві звістки подано під наступним, 1068 р.¹⁰⁷.

Автор відразу після опису згаданих епізодів вміщує мораль: «Всеслав же сів у Києві, – а се бог явив хресну силу, тому що Ізяслав, цілувавши хреста, схопив його, [Всеслава]. І через те навів бог поганих. ...Наводить бог у гніві своєму іноплемянників на землю, і тоді, коли вони в скрусі, [люди] звертаються до бога; усобна ж війна буває од зваби диявольської. Бог бо не хоче зла в людях, а добра; а диявол радується злomu, убивству, кровопролиттю, підіймаючи свару, зазвисті, братоненависництво, брехні»¹⁰⁸.

Те саме стосується і оцінки спроб повернути вотчину Олегом Чернігівським: «Се уже втретє навів Олег поганих на Руську землю. Його ж гріх хай би йому хоч бог простив, тому що багато християн погублено було, а інших забрано в полон і розточено по землях»¹⁰⁹.

Описуючи історію лих, що прийшли на Русь разом з половцями¹¹⁰ та розростанням династичної боротьби між гілками клану Рюриковичів, яка супроводжувалася кривавими міжусобними війнами, автор-упорядник

¹⁰⁶ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 104.

¹⁰⁷ Там само. – С. 105-106.

¹⁰⁸ Там само. – С. 105.

¹⁰⁹ Там само. – С. 138.

¹¹⁰ Там само. – С. 136.

літопису посилює вплив історичних фактів картиною численних «знамень», що передують настанню тяжких часів: «У ті ж часи сталося знамення на заході: зізда превелика, промені маючи немов криваві, сходила звечора по заході сонця, – і [так] було протягом семи днів. А се з'явилося не на добро, бо після цього було усобиць багато і нашестя поганих на Руськую землю, – ся ж зізда була немов кривава, віщуючи пролиття крові. ...Перед сим же часом сонце перемінилося: не було світле, а як місяць стало, і про це невігласи говорять, що його з'їдають. Так от, бувають сі знамення не на добро»¹¹¹.

Таким чином, позиція літописців по відношенню до княжих усобиць жорстка і недвозначна: поведінка владної еліти не тільки заслуговує на кару Господню і політичний крах, а і призводить до них. Патріотизм книжників прослідковується і в не поміченому дослідниками факті: у розпал політичного дроблення та міжусобної боротьби, описуючи під 1088 р. церемонію освячення печерської церкви св. Богородиці, упорядники називають Всеволода Київського «благовірним князем державним Руської землі»¹¹².

Народна радість¹¹³ від узгодження позицій регіональних політичних центрів і свідомого переходу руської владної еліти від родового до вотчинного принципу наслідування («кожен хай держить вотчину свою») та заклик-обіцянка князівської верхівки на Любецькому з'їзді 1097 р.: «Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руськую землю»¹¹⁴, виявилася, за літописом, передчасною. Недовіра і ворожнеча між князями не зникла, що засвідчують книжники, розміщуючи під цим же 1097 р. яскраву і трагічну повість про осліплення Василька Ростиславича¹¹⁵. Л. Махновець зазначає, що

¹¹¹ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989.– С. 102-103.

¹¹² Там само. – С. 128.

¹¹³ Там само. – С. 148.

¹¹⁴ Там само. – С. 148.

¹¹⁵ Там само. – С. 148-153.

літописні відомості про ці події «ідуть від безпосереднього свідка ... – киянина Василя, боярина Святополкового»¹¹⁶.

Реакція В. Мономаха, надії Руської землі на час написання «Повісті...» не забарилася – продовжувач справи перших Рюриковичів дає скоєному політичну оцінку і пропонує практичний вихід: «Володимир же [Всеволодович], почувши, що схоплено Василька і осліплено, вжахнувся, і заплакав вельми, і сказав: «Сього ж не було в Руській землі ні при дідах наших, ні при отцях наших, такого зла». І тоді він одразу послав [послів] до Давида і до Олега Святославичів, говорячи: «Підіть обидва до Городця, та поправимо се зло, яке скоїлося в Руській землі і в нас, брати, бо кинув він у нас ножа. Бо якщо сьогодні ми не поправимо — більше зло встане між нас. І почне брат брата заколювати, і погибне земля Руськая, а вороги наші, половці, прийшовши, візьмуть землю Руськую»¹¹⁷.

Літописець подає образ Мономаха як «ідеального» правителя, здатного прислухатися до думки представників руських еліт і народу: «Всеволодова княгиня і митрополит прийшли до Володимира, і молили обоє його, і повідали блгання киян — щоб уладнати мир, і берегти землю Руську, і боротися з поганями. І, це почувши, Володимир розплакався і сказав: «Воістину отці наші і діди наші оберегли Руськую землю, а ми її хочем погубити». І схилився він на мольбу княгинину, бо поважав він її, як матір із-за отця свого, адже вельми він був любий отцю своєму. За життя [його] і по смерті він не ослуhavся його ані в чому, тому і послухав він її, як матері. І митрополита він так само поважав... Володимир бо такий є сповнений любові. Любов маючи до митрополитів і до єпископів, а особливо чорноризький чин люблячи, він і тих, що приходять до нього, нагодує і напоїть, як мати дітей своїх. Якщо кого він бачить чи галасливим, чи в якій ганьбі, то не осуджував, а все до приязні прихилив і піддержував»¹¹⁸.

¹¹⁶ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989.– С. 148.

¹¹⁷ Там само. – С. 151.

¹¹⁸ Там само..

Літопис приводить до думки, що князівська владна еліта стараннями, передусім, палкого прибічника спільних дій В. Мономаха, навчилася домовлятися і дотримуватися загальних рішень: про це свідчать приведені у літопису відомості про князівські «сними»: Городецький з'їзд 1098 р., зібраний лідерами династії для організації покарання клятвопорушникам Святополку і Давиду¹¹⁹; з'їзд в Уветичах 1100 р., де відбулися примирення князів і перерозподіл володінь, на ньому було досягнуто також важливої домовленості про спільний виступ проти половців¹²⁰; з'їзд на р. Золотчі 1101 р. для заключення миру з половцями¹²¹; Долобський розширений «снем» 1111 р. В. Мономаха та Святополка Ізяславича разом зі своїми дружинами¹²²; приведений у Київському літописі «снем» кількох гілок династії Рюриковичів на Влтаві стосовно київських і галицьких питань¹²³ та ін.

Автор-упорядник «Повісті...» у завершальних епізодах літопису сповнений стриманого оптимізму щодо майбутнього Русі. Перед звітом про з'їзд в Уветичах і яскравою та образною картиною розгрому половців на р. Сальниці об'єднаними силами князів¹²⁴ він знову подає опис природних «знамень», зазначивши, що, на цього разу вони сприятливі для долі руської землі і віщують перемогу: «Бо знамення бувають або ж на добро, або ж на зло. І от сі знамення були на добро. На прийдешній рік вложив бог добрий намір [в серце] руським князям: намислили вони дерзнути на Половців, піти в землю їхню»¹²⁵.

Літописець робить захоплений висновок, цілком у дусі християнської літературної традиції: «То хіба се є не ангели, послані богом помагати християнам? Се ж ангел вложив у серце Володимирові Мономаху [намір]

¹¹⁹ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. С. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989.– С. 155.

¹²⁰ Там само. – С. 155-156.

¹²¹ Там само. – С. 156.

¹²² Там само. – С. 167.

¹²³ Там само. – С. 274.

¹²⁴ Там само. – С. 168.

¹²⁵ Там само. – С. 158.

наустити братів своїх, руських князів, на іноплеменників»¹²⁶. Княжіння В. Мономаха завершує «Повість...» і подається літописцем як цілком успішне – адже на Київський стіл через бунт і заворушення його запросив сам народ¹²⁷.

Фінал протистояння Русі з половцями виявився тріумфальним – відомо, що кочовики після низки перемог об'єднаних сил руських князів надовго припинили набіги. Літопис підкреслює внутрішнє і зовнішньополітичне значення непереможної у своїй згуртованості Русі над Степом: «Отак же й тепер, з божою поміччю, молитвами святої Богородиці і святих ангелів, вернулися руські князі до себе зі славою великою, [що дійшла] до своїх людей і до всіх країв далеких – себто до Греків, і Угрів, і Ляхів, і Чехів, допоки і до Риму [не] прийшла, на славу Богові завжди, і нині і вічно во віки. Амінь»¹²⁸.

Справу Мономаха по усуненню загрози зі Степу завершив його син Мстислав: «Сей бо Мстислав Великий і пішов по путі отця свого Володимира Мономаха Великого. Володимир сам особисто постояв на Дону, багато поту втерши за землю Руськую, а Мстислав, мужів своїх пославши, загнав половців за Дон, і за Волгу, за [ріку] Яїк. І так ізбавив бог Руську землю од поганих»¹²⁹.

Розповіді після 1117 р. складають т.зв. Київський літопис, вони описують події наступних 80 років і є у Літопису Руському найбільші за обсягом. Цей літопис увійшов до Київського зведення 1199 р. Видубицький ігумен Моїсей скопіював і доповнив його, довівши події до 1199 р.¹³⁰. З точки зору з'ясування питань ролі і функцій владних еліт, змісту влади елітної верстви цей літопис, як і наступний Галицько-Волинський, що вийшов з-під пера не менш, ніж 5 укладачів¹³¹, нових концептуальних думок, порівняно з «Повістю минулих літ», не містить. Але для історика

¹²⁶ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 168.

¹²⁷ Там само. – С. 172-173.

¹²⁸ Там само – С. 171.

¹²⁹ Там само. – С. 192.

¹³⁰ Там само. – С. VIII.

¹³¹ Там само. – С. VIII.

давньоруського Середньовіччя ці зводи дають колосальний фактичний матеріал про подальші політичні та династичні трансформації на наших землях. Історичний хід давньоруських подій тече на літописних сторінках коли сухим хронологічним, коли літературно-образним плином. Як і раніше, «Літопис Руський» є оповіддю про практично безперервні війни та усобиці князів, на фоні яких виділяються яскраві постаті славетних українських князів – Мстислава, Романа Мстиславича, Ярослава Осмомисла, Данила Романовича та ін., з'являються нові вороги – угри, литовці, поляки, німці; половці перетворюються на найманих союзників, для декого з князів – на родичів, набирають ваги на сторінках Галицько-Волинського літопису непересічні фігури з числа великого боярства: Судислава, Кормильчичів, Жирослава, Швагра та ін.

Руський середньовічний літопис є пам'яткою надзвичайної історичної ваги, його вплив на політичну, юридичну та династичну практику і літературну традицію відчувався багато століть, не втратив він свого наукового значення і донині.

ЛІТЕРАТУРА ДАВНЬОЇ РУСІ ПРО ОБРАЗ КНЯЗЯ ТА ЗМІСТ ЕЛІТАРНОЇ ВЛАДИ

Політичні ідеї княжої доби відображені, крім літопису, в усіх найбільш визначних давньоруських пам'ятках: «Слові про закон і благодать» київського митрополита Іларіона (XI ст.), «Повчання...» князя Володимира Мономаха, шедеври світової літератури – «Слові о полку Ігоровім», «Молінні Данила Заточника» – яскравому публіцистичному творі XII ст., збірці афоризмів «Бджола» – давньоруському перекладі XII ст., Київському Патерику, «Слові про князів» та інших.

У XIX-XX століттях давню літературу досліджували такі знані у світі та в науковому середовищі українські історики, філософи та літературознавці, як М. О. Максимович, П. О. Куліш, І. Я. Франко, М. С. Возняк, Д. І. Чижевський, О. І. Білецький, М. К. Гудзій, М. С. Грушевський, Д. Багалій, С. Єфремов, Б. Лепкий, Л. Є. Махновець, В. І. Кречотень, В. В. Німчук, М. Ф. Котляр, В. Ю. Франчук, О. В. Мишанич, В. Л. Микитась. Серед сучасних медієвістів відзначимо П. В. Білоуса, М. М. Сулиму, Ю. В. Пелешенка, В. О. Шевчука, М. П. Корпанюка, Л. В. Ушкалова та ін.

Літописній та літературній спадщині середньовічної Русі багато уваги приділяли видатні постаті російської історичної науки – В. М. Татищев, О. О. Шахматов, М. К. Нікольський, М. Д. Присьолков, В. М. Істрін, Б. Д. Греков, Д. С. Лихачов, Б. О. Рибakov, М. М. Тихомиров, А. Н. Насонов та ін.

Становить науковий інтерес і проблема періодизації давньої руської/української літератури. Різні її моделі свого часу пропонували І. Франко, М. Грушевський, С. Єфремов, М. Гнатишак, Б. Лепкий і Д. Чижевський.

Зі своїми варіантами такої періодизації виступили деякі сучасні медієвісти: В. Яременко, Ю. Ісіченко та О. Пахльовська. Перші автори співвідносять українську літературу XI-XVIII ст. із відповідними періодами

західноєвропейських культур (Середньовіччя, Ренесанс, Бароко). Зазначимо зі своєї сторони, що М. К. Нікольський та Г. А. Ільїнський ще у 30-х рр. ХХ ст. обґрунтовували ідею про західнослов'янські впливи на давньоруську літературу та літописання¹³².

О. Пахльовська поділяє українську літературу XI-XVIII ст. (візантійської доби української цивілізації) на писемність київської доби, галицької доби та католицької Русі, першого відродження, між Бароко та Просвітництвом¹³³. Житомирський історик літератури професор П. Білоус, у цілому поділяючи думку О. Пахльовської, акцентує увагу на тому, що «культурний код України формувався під впливом різних історичних чинників, найсуттєвішим з яких (при збереженні автохтонної домінанти) був візантійський...»¹³⁴.

У запропонованому дослідженні не має змоги, та і потреби, аналізувати всі 190 рукописних текстів доби Київської Русі, що дійшли до нас, 80 відсотків з яких мають церковно-релігійний характер¹³⁵. Ми обмежимося коротким оглядом найбільш визначних пам'яток давньоруської літературної спадщини і звернемо увагу на ті з них, у яких розкриваються суть елітарної влади та політичні ідеї епохи. Підкреслимо, що традиційний для середньовічної соціально-філософської думки образ ідеального володаря, як правило, розглядався у поєднанні з трьома центральними ідеями руського літописання та літератури: заклик до єдності руських земель; їх захисту від зовнішньої загрози; княжіння «по правді» (по закону).

¹³² Насонов Н. А. История русского летописания XI – начала XVII века. Очерки и исследования / Н. А. Насонов. – М.: Наука, 1969. – С. 16.

¹³³ Пахльовська О. Є. Українська літературна цивілізація / О. Є. Пахльовська. // Автореф. дис. докт. філол. наук. – К., 2000. – С. 32.

¹³⁴ Білоус П. В. Літературна медієвістика. Вибрані студії: У 3-х томах / П. В. Білоус. – Т. 1.: Зародження української літератури. – Житомир: ПП «Рута», 2011. – С. 288.

¹³⁵ Там само. – С. 321.

а) Перекладна література Київської доби.

По прийнятті Руссю християнства східного обряду на наші землі доволі широкою рікою стали надходити пам'ятки візантійської літератури у староболгарському перекладі. Враховуючи близькість мов та принесення писемності у східнослов'янський світ болгарськими просвітниками Мефодієм та Кирилом, така література легко читалася русичами. Перші Рюриковичі, що стояли біля витоків Київської держави, всіляко опікувалися не тільки підготовкою освічених фахових адміністраторів, перекладачів та писців для свого апарату управління і Церкви, а й освітою загалом.

Володимир, за літописом, «нача поимати у нарочитые чади [знаті] дети, и даяти нача на ученье книжное»¹³⁶. За Ярослава Мудрого виникла потреба і можливість розпочати традицію перекладів грецьких творів. Він, як свідчить літопис, зібрав «писце многы и прекладаше от грек на словенское писмо. И списаша книги многы»¹³⁷. Результатом спільних зусиль світської та релігійної еліт став той факт, що на Русі існувала велика перекладна література, яка належала перу класичних церковних авторів, т.зв. «Отців Церкви» – Григорія Амартола, Іоанна Златоуста, Василя Великого, Григорія Назианзіна, Афанасія Олександрійського, Іоанна Ліствичника та ін. Знаменитий давньоруський «Златоструй» (XII ст.) майже повністю складається зі «слів» Іоанна Златоуста – до нього увійшло 138 Іоаннових проповідей і «бесід» дидактичного характеру¹³⁸, багато його висловів та повчань увійшло до «Ізборників» 1073 р. та 1076 р., відомого Успенського збірника рубежу XIII – XIV ст.¹³⁹.

Поряд з творами видатних проповідників і богословів популярними також були пам'ятки агіографічного жанру, т.зв. «житія святих», кожне зі

¹³⁶ Повесть временных лет / Подг. текста, перев., вступит. ст. и коммент. Д.С.Лихачева – 2-е изд., испр. и доп. – СПб., 1996. – С. 81.

¹³⁷ Там само. – С. 102.

¹³⁸ Білоус П. В. Літературна медієвістика. Вибрані студії: У 3-х томах / П. В. Білоус. – Т. 1.: Зародження української літератури. – Житомир: ПП «Рута», 2011. – С. 306.

¹³⁹ История русской литературы: В 4 т. / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом); Редкол.: Н. И. Пруцков (гл. ред.), А. С. Бушмин, Е. Н. Куприянова, Д. С. Лихачев, Г. П. Макогоненко, К. Д. Муратова. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1980–1983. – Т. 1. Древнерусская литература. Литература XVIII века / Под ред. Н. И. Пруцкова. – Л.: «Наука», Ленинградское отделение. – 1980 г. – С. 22.

своїм повчальним змістом та центральною ідеєю християнської покаяння і смирення – але прикрашене, до того ж, насиченою фабулою та яскравим і небуденним образом головного героя. Відомими є два типи «житій» – оповіді про св. мучеників (як «Житіє св. Ірини») та св. подвижників Церкви, що поклали життя заради безкорисливого служіння людям (наприклад, «Легенда про Олексія, Людину Божу»)¹⁴⁰.

Широко вживаними у церковній та повсякденній практиці були Патерики – збірки коротких оповідей з життя ченців, що прославилися своїм аскетизмом та смиренням.

Впродовж тривалого періоду ходіння в народі, та й у колі владної еліти, мали апокрифи – неканонічні тексти, багато з яких Церква згодом внесла до числа заборонених. Але за Княжої доби, в епоху становлення Руської Церкви, чітку грань між канонічною та апокрифічною літературою ще важко було провести – деякі з апокрифів мали самостійну богословську цінність (наприклад, «Євангеліє від Фоми», «Житіє Андрія Юродивого», «Ходіння Богородиці по муках» та ін.), містили більший об'єм інформації (наприклад, про дитинство Мойсея, земне життя Христа, майбутнє Світу і т.ін.). В результаті ряд неканонічних творів користувався високим авторитетом та увійшли до хронік, палей та міней, що пізніше використовувалися у богослужіннях¹⁴¹.

Особливе місце у перекладній літературі займають візантійські хроніки, які служили багатим матеріалом для руських літописців при викладені ними одного з центральних та найцікавіших для читача сюжетів – «Історії Світу». Ця лінія у вітчизняних літописах була нерозривно пов'язана з іншою – «Картиною Світу», де головним питанням поставала проблема смислу і покликання влади у побудові людського Всесвіту і конкретно давньоруської держави.

¹⁴⁰ История русской литературы: В 4 т. / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом); Редкол.: Н. И. Пруцков (гл. ред.), А. С. Бушмин, Е. Н. Куприянова, Д. С. Лихачев, Г. П. Макогоненко, К. Д. Муратова. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1980–1983. – Т. 1. Древнерусская литература. Литература XVIII века / Под ред. Н. И. Пруцкова. – Л.: «Наука», Ленинградское отделение. – 1980 г. – С. 22.

¹⁴¹ Там само. – С. 23.

«Хроніка Григорія Амартола» мала найбільший вплив на руську літописну традицію та хронографію при описі ними «Історії Світу». Автор, візантійський монах, виклав всю відому йому історію від Адама до середини IX ст., причому додав до традиційної християнської історичної канви відомості про Олександра Македонського, царів Сходу (Камбизи, Кірі, Дарії, Навуходоносорі), імператорах Риму. Ще на грецькій землі «Хроніка» була доповнена політичною історією Візантії IX – першої половини X ст.

Цей твір ліг в основу руського «Хронографа...», який, у свою чергу, був використаний творцями одного з найдавніших пам'ятників руського літописання – «Початкового Зводу», ним користувалися автори «Повісті минулих літ», «Руського хронографа», «Еллінського літописця»¹⁴².

Переклад «Хроніки» візантійця сирійського походження **Іоанна Малали**, який писав її у VI ст., зберігся лише у вигляді включень у інші давньоруські твори. Він познайомив Русь з античними міфами, докладною історією Риму, політичною історією Візантії, що розширило кругозір читача, знайомого з «Хронікою Амартола»¹⁴³. Імовірно, у XI ст. було здійснено переклад однієї з найбільш авторитетних пам'яток європейської середньовічної літератури – «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія¹⁴⁴; не пізніше XII ст. руськими книжниками було перекладено «Олександрію» – масштабний твір про життя та діяльність Олександра Македонського¹⁴⁵. Не зважаючи на вільну інтерпретацію автором цього популярного сюжету Середньовіччя, він дозволив освіченій військово-політичній та релігійній еліті Русі долучитися до тогочасної літературної традиції Європи.

До пам'яток середньовічної белетристики, які, однак, мали свою історичну та пізнавальну цінність, можемо віднести давньоруські переклади

¹⁴² Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе / В. М. Истрин // Текст, исследование и словарь. – Т.1 – 3. – Пг. – Л., 1920-1930.

¹⁴³ Шусторович Э. М. Древнеславянский перевод Хроники Иоанна Малалы (История изучения) / Э. М. Шусторович // Византийский временник. – Т.30. – М., 1969. – С. 136-152.

¹⁴⁴ Мещерский Н. А. «История Иудейской войны» Иосифа Флавия в древнерусском переводе / Н. А. Мещерский // Ред. В. В. Данилов и Р. П. Дмитриева. – М.;Л., 1959. – 578 с.

¹⁴⁵ Истрин В. М. Александрия русских хронографов / В. М. Истрин. – М., 1893. – 739 с.

епічної поеми про Дигеніса Акрита («Девгієве діяння»), «Повість про Варлаама та Іоасафа», «Повість про Акіру премудрого» та ін.

Надзвичайно популярними не тільки в елітарному середовищі, а і в народі, були збірки афоризмів і коротких притч давньогрецьких та візантійських авторів, відомих під назвою «Бджола» (старший список датується кінцем XIII ст.¹⁴⁶). Оскільки «Бджола» настільки вдало та органічно вписалася у світоглядні переконання русичів – від еліти до простонароддя, що надовго пережила свій час, а ряд висловів з неї стали народними прислів'ями. Зупинимося докладніше на цьому творі.

Як і в інших літературних та літописних текстах, концепція змісту та сутності влади у «Бджолі» ґрунтується на Святому Письмі, святоотецьких настановах та рішеннях Вселенських Соборів, але не обмежується ними. Крізь всю збірку афоризмів та повчальних висловів проходить домінанта євангельської доктрини про моральність у здійсненні владних функцій. Підбір уривків та афоризмів у антології і її списках також дає уявлення про особистість самого автора та його продовжувачів.

Як підкреслює українська дослідниця С. І. Ковцуняк: «Тексти «Бджоли» стоять біля витоків вітчизняної політичної теорії й етики, за якою кожен християнин має коритися владі не зі страху покари, а з послуху Богові. У рукописі змальовується образ ідеального християнського властителя. У «Бджолі» християнські й античні автори формують засади політичної культури та відповідальність громадян за власний політичний вибір. Домінуюча кількість висловлювань щодо влади локалізована навколо ідеї обопільних зобов'язань її об'єкту й суб'єкту. ...Християнські автори підкреслюють тимчасовість «земної влади», її перехідний характер, який неодмінно перетвориться у Царство Боже, що буде вже «не від світу цього», що сприяло телеологічному й есхатологічному сприйняттю читачами

¹⁴⁶ Ковцуняк С. І. Релігійно-світоглядні ідеї в давньоруських збірках афоризмів (за матеріалами редакцій «Бджоли») / С. І. Ковцуняк // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. Спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство. – Київ, 2005. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://disser.com.ua/contents/5529.html>

навного соціально-політичного порядку. Державна влада – це певний етап до іншого позаземного устрою, певна й вимушена умова існування людності. ...Вислови античних філософів акцентують увагу вже не на морально-етичних аспектах влади, а на інтелектуально-розумових засадах її функціонування»¹⁴⁷.

Найбільш виразно три головних засадничі аспекти влади, на яких наголошує упорядник «Бджоли», подано у її підрозділі «О власти и о княжении» у цитаті з Агафона: «Князю достойно три вещи въспоминати: первое – яко на человѣкы владѣть; второе – яко законъ ему порученъ от господа; третье – яко власть си временъна суши истлѣвасть»¹⁴⁸. Тут ми бачимо квінтесенцію бачення смислу княжої влади, виражену не тільки у «Бджолі», а й у працях інших відомих нам руських авторів:

- Князь як уособлення і втілення влади повинен бути фахівцем з управління людьми, при цьому з честю нести тягар і привілей володіння ними;

- Влада правителя доручена йому Господом, він повинен бути гідним Його представником на землі;

- Влада правителя тлінна, на відміну від влади Господа.

Заслуговують на увагу й інші афоризми, приведені у главах «Бджоли», присвячених оптимальним, з точки зору руського середньовічного автора, умовам для створення ідеальної влади та виховання «ідеального правителя»:

«Плутархъ. Притча глаголетъ: дѣтемъ ножа не давай; азъ же рьку: ни дѣтемъ богатства, ни мужемъ ненаказанымъ силы и власти подавати» – фраза Плутарха попереджає про необхідність досвіду та відповідальності як необхідних умов успішного здійснення влади¹⁴⁹;

¹⁴⁷ Ковцуняк С. І. Релігійно-світоглядні ідеї в давньоруських збірках афоризмів (за матеріалами редакцій «Бджоли») / С. І. Ковцуняк // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. Спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство. – Київ, 2005. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://disser.com.ua/contents/5529.html>

¹⁴⁸ За вид.: Пчела / Памятники литературы Древней Руси. XIII век. // Підготовка тексту В. В. Колесова. – М., 1981. – С. 486-519. Текст подається за новгородським рукописом XIV ст. ГПБ, Ф. п. I. 44, у виданні: В. Семенов. Древнерусская «Пчела» по пергаменному списку. СПб., 1893. – С. 499.

¹⁴⁹ Там само. – С. 499.

«Дионъ Римський. Всячьская, яже велишь сущимъ подь тобою – быти и творити, то преже самъ твори, потомъ же учи. Тѣмъ бо луче ихъ накажеша, неже законнымъ мучениемъ: ово бо подражание имѣеть, а съ – страхъ, да унесть с подражаньемъ, неже съ боязнью вѣннати въ лучшее.» – автор закликає до необхідності для князя, перш ніж віддати наказ або покарати за невиконання такого – навчити людину його виконати, причому власним прикладом¹⁵⁰.

Автор-упорядник «Бджоли», посилаючись на думку Демокріта, по своєму відповідає на відоме питання, що його поставив через деякий час перед європейськими читачами Н. Макіавеллі у праці «Государ»: «Що краще для правителя: щоб його любили, чи щоб боялися?»: «Димокритъ. Любимъ вѣсхоши быти при житьи, нежели страшень: его же бо вси бояться, и тѣ вѣхъ боиться»¹⁵¹. Він застерігає володаря, що самі по собі високе місце у суспільстві, княжий вінець, розуму не додають: «Цесарь ума вѣнцемъ не приищеть, умъ бо цесарьствуеть» та закликає його не полишати опікою підлеглих історичною притчею: «Апаминда Фивѣйский видѣ много вои без добра воеводы и рече: «Великъ звѣрь, но главы не имать»»¹⁵². Успіх володаря у змаганні з сильним суперником (читай – у вирішенні складної проблеми) може бути тимчасовим: Фивѣемъ гордящимъ, зане обладаша Лакедѣмоньею, слышавъ же Коту, фракийский цесарь, и рече: «Азь много ручаи видѣхъ, болша рѣкъ бывающихъ, но на мало время»¹⁵³.

У тематичному підрозділі « О лжи и клеветѣ» увагу автора-упорядника «Бджоли» привернув політичний хід, використаний свого часу знаменитим тираном Сиракуз Дионісієм: «Дионисий цесарь рече. Съи, слышавъ, цесарь, яко два уноши много молвиста на нь и на цесарьство его въ пиру, и повелѣ възвати я къ собѣ на обѣдъ. Видѣ же единого упивъшася и много суетная

¹⁵⁰ За вид.: Пчела / Памятники литературы Древней Руси. XIII век. // Подготовка текста В. В. Колесова. – М., 1981. – С. 486-519. Текст подається за новгородським рукописом XIV ст. ГПБ, Ф. п. I. 44, у виданні: В. Семенов. Древнерусская «Пчела» по пергаменному списку. СПб., 1893. – С. 499.

¹⁵¹ Там само.

¹⁵² Там само. – С. 500.

¹⁵³ Там само.

глаголяща, а другаго съ страхомъ пьюща и съ блюденъемъ, оного отпусти, занѢ пьяница естествомъ былъ, а оного посѣче, яко злоумьника и волею блудяга»¹⁵⁴. У підрозділі «О учении и о бесѣдѣ» упорядник антології, посилаючись на Геродота, недвозначно радить володарю самому «мислити добро» і прислухатися до «добрих» (розумних та позитивних) співбесідників: «Равное добро есть, о цесарю, аще кто самъ о собѢ добро мыслить и иного, глаголющаго добро, хочеть послушати»¹⁵⁵.

б) Давньоруські авторські тексти – визначні пам'ятки «світської» літератури Княжої доби.

Блискучим взірцем поєднання афористичного повчання, гострого сатиричного памфлету на тогочасну дійсність, і водночас шанобливого звернення-прохання до князя владнати власну нещасливу долю є оригінальна праця освіченого та високоінтелектуального автора першої третини XIII ст. «Моління Данила Заточника». Рукопис, фаховий аналіз якого свого часу провів український академік М. К. Гудзій, відомий у «першій» («Слово...») та «другій» («Моління...») редакціях^{156, 157}. На думку М. Гудзія, автор «Моління...» був тісно знайомий з літературною традицією та перебігом подій у Галичині¹⁵⁸. Обидві редакції століттями залишалися надзвичайно популярними, й тому несуть на собі сліди пізніших переробок та доповнень. Для нас є більш цікавою «друга» редакція («Моління...»), яка створює непересічний образ автора, боярського холопа-інтелігента XIII ст., що просить князя Ярослава Всеволодовича Переяслав-Суздальського прийняти його на службу радником (авторство у «першій» редакції – «Слові...» – більш безособове, у її тексті, вочевидь, стараннями церковних переписчиків,

¹⁵⁴ За вид.: Пчела / Памятники литературы Древней Руси. XIII век. // Подготовка текста В. В. Колесова. – М., 1981. – С. 486-519. Текст подається за новгородським рукописом XIV ст. ГПБ, Ф. п. I. 44, у виданні: В. Семенов. Древнерусская «Пчела» по пергаменному списку. СПб., 1893. – С.500.

¹⁵⁵ Там само. – С. 502.

¹⁵⁶ Гудзій Н. К. Моление Даниила Заточника // История русской литературы: В 10 т. / Н. К. Гудзій // АН СССР. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1941–1956. – Т. II. – Ч. 1./ Литература 1220-х – 1580-х гг. / – М.; Л.: 1945. – С. 35-45.

¹⁵⁷ Повесть временных лет / Подг. текста, перев., вступит. ст. и коммент. Д.С.Лихачева – 2-е изд., испр. и доп. – СПб., 1996. – 668 с.

¹⁵⁸ Гудзій Н. К. Литература Киевской Руси и украинско-русское литературное единение / Н. К. Гудзій. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 42.

відсутні критичні випадки проти духовенства та боярства). Сучасний дослідник Л. А. Дмитрієв зазначає, що «...між «Молінням» і «Словом», при всій близькості цих двох редакцій одного твору, спостерігається значна різниця в ідейній направленості. Якщо в обох редакціях у рівній мірі підноситься та звеличується сила і могутність князя і княжої влади, то відношення до боярства сильно відрізняється. В «Слові» князь і його бояри не протиставляються один одному, в «Молінні» ж різко підкреслюється перевага князя над боярами. Тут автор заявляє, що краще «в дерюзі служити» князю, ніж «у багрянці в боярському дворі»^{159; 160}. Очевидно, що більш авторський, ніж «Слово...» текст «Моління...» містить критику боярства саме через нелегку долю самого Данила, що знаходиться у служінні боярину.

Автор через численні похвали князю будує концепцію сильної та успішної княжої влади, розміщуючи особу князя на вершині людського розуміння Світу: «Княже мои, господине! Орел над птіцами, а осетръ над рыбами, а лев над зверями, а ты, княже, над переяславцами. Лев рыкнет, кто не утрашится; а ты, княже, речеши, кто не убоится»¹⁶¹. Данило підкреслює витоки княжої могутності, головними з яких вбачає «людей князя» (дружину) та сильну державу: «Яко же бо зміи страшне свістаніем своїм, тако и ты, княже наш, грозен множ(е)ством сильных вои. Злато красота женам, а ты, княже, людем своїм. Тѣло крѣпится жилами, а мы, княже, твоею державою... Гусли строятся персты, а град наш твоею дръжавою»¹⁶².

Схема влади у соціумі, за Данилом, проста і зрозуміла: «Кормникѣ глава кораблю, а ты, княже, людемъ своїм. Видѣл полкъ без князя, рече: великъ звір без главы. Мужи || глава женам, а мужем князь, а князю Богъ»¹⁶³.

¹⁵⁹ История русской литературы: В 4 т. / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом); Редкол.: Н. И. Пруцков (гл. ред.), А. С. Бушмин, Е. Н. Куприянова, Д. С. Лихачев, Г. П. Макогоненко, К. Д. Муратова. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1980–1983. – Т. 1. Древнерусская литература. Литература XVIII века / Под ред. Н. И. Пруцкова. – Л.: «Наука», Ленинградское отделение. – 1980 г. – 668 с.

¹⁶⁰ Зарубин Н. Н. Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переводам / Н. Н. Зарубин. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1932. – С. 60.

¹⁶¹ Там само. – С. 66.

¹⁶² Там само. – С. 57.

¹⁶³ Там само. – С. 59.

Автор бере на себе сміливість давати поради князеві щодо кадрової політики, поведінки по відношенню до підлеглих, тверезої оцінки ним влади та багатства. Данило підкреслює важливість якісного підбору людей у княжу Думу: «Не море топить корабли, но вѣтри; не огонь творить раждения железу, но надм[а]ние мѣшное (потік повітря з міхів горну – авт.); тако же бо князь не самъ впадаетъ въ думу, но думцы вводятъ. З добрым думцею думаетъ князь висока сто||ла, а с лихимъ думцею думати – вьскоре не добра удумати: со избраннымъ избранъ будеш, а со строптивымъ развратишися»¹⁶⁴.

На думку автора «Моління...», який сам був видатним інтелектуалом своєї доби, розум та освіченість людини повинні бути головним критерієм добору князем своїх найближчих радників: «Соломон рече: луче узри един мудръ десяти хоробрующих || без ума; луче един смыслен десяти владѣющих города. Данил рече: храбра, княже, борзо добудеш, а умных дорог есть, зане умных дума добра. Тѣх бо и полці крѣпцы, и гради тверды; инех же полці силни, а без думы, и на тѣх бывает побѣда»¹⁶⁵. Цікавою та повчальною і в наш час виглядає побутова порада князю: «Мужа бо мудра посилая, мало ему наказывай, а безумного посылай, сам за ним не ленис(я) || поити» – причому корисним буде ще й перед дорученням вказати розумному на недоліки: «Дай бо премудрому вину, премудрее будетъ»¹⁶⁶.

Гіркою сатирою виглядає спостереження Данила про співвідношення ваги слова та вчинку представника правлячої еліти та бідної людини: «Богатыи бо камо идетъ, тамо ево любяты. Богатого бо князя и боляр чтяты, а убогого и свои не помняты. Убогий возглаголетъ, ино рекуты: молчи ты, убогий человекче! Неправду глаголешъ. А богатыи тихо речеть – все людие чюютъ»¹⁶⁷. У цьому зв'язку автор «Моління...», як і його попередники, настійливо нагадує можновладцю про минущість багатства та про біблійну заповідь

¹⁶⁴ Зарубин Н. Н. Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переводам / Н. Н. Зарубин. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1932. – С. 43.

¹⁶⁵ Там само. – С. 57.

¹⁶⁶ Там само. – С. 42.

¹⁶⁷ Там само. – С. 45.

допомагати «сірим та убогим», до яких відносить і себе: «Ни чашею моря розчерпати, ни нашимъ иманиемъ твоего дому истощити. Яко же бо неводъ не удержитъ воды, точию едины рыбы, тако и ты, господине богатый, не удержи ни злата, ни серебра, но раздай нищимъ и убогимъ, и темничнымъ заключеннымъ»¹⁶⁸. Вражають майстерність метафор та лаконічна афористичність письма середньовічного автора: «Аще лик то въ печали человекъка призрит, хотя студеною водою напоить во узноеныи ден, не лишен буде царства небесного. ...Птичь бо радуется веснѣ, а младенецъ матери; весна украшает землю, а ты оживили, господине богатый, милостию своею сироты и вдовицы»¹⁶⁹.

Окреме почесне місце у давньоруській та українській літературній спадщині займає вершинний твір епічної поетичної писемної творчості Княжої доби – «Слово о полку Ігореве» («Слово о пълку Игоревѣ, Игоря сына Святъславля, внука Ольгова»¹⁷⁰). Питання про авторство поеми є одним з найбільш дискусійних серед дослідників: більшість з них вважає, що твір написаний, вочевидь, киянином, старшим дружинником київського князя Святослава у період 1185-1187 рр. – до такої думки схиляються В. Келтуяла, А. Лященко, М. Гудзій, Б. Рыбаков, В. Франчук та ін.^{171; 172; 173}; Д. Лихачов бачить його південнорусом – киянином або чернігівцем¹⁷⁴; О. Соловйов, С. Андріанов відносять авторство до особи з оточення Святослава чернігівського

¹⁶⁸ Зарубин Н. Н. Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переводам / Н. Н. Зарубин. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1932. – С. 42.

¹⁶⁹ Там само. – С. 41.

¹⁷⁰ Словарь-справочник «Слова о полку Игореве»: В 6 выпусках / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом); Ин-т рус. яз; Под ред. Б. Л. Богородского, Д. С. Лихачева, О. В. Творогова; Сост. В. Л. Виноградова. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1965-1984. – Вып. 1. А-Г. – М.; Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1965. – С. 15-25.

¹⁷¹ Гудзий Н. К. Литература Киевской Руси и украинско-русское литературное единение / Н. К. Гудзий. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 153-180.

¹⁷² Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве» / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1972. – 523 с.; Його ж: Петр Бориславич: Поиск автора «Слова о полку Игореве». – М.: Молодая гвардия, 1991. – 286 с.

¹⁷³ Франчук В. Ю. Мог ли Петр Бориславич написать «Слово о полку Игореве»? / В. Ю. Франчук // Наблюдения над языком «Слова» и памятники древнерусской литературы: Сб. статей. – Л.: Наука, 1976. – С. 77-92; Ї ж: Киевская летопись. – К.: Наукова думка, 1986. – 180 с.

¹⁷⁴ Лихачев Д. С. Исторический и политический кругозор автора «Слова о полку Игореве» / Д. С. Лихачев // Слово о полку Игореве: Сб. статей под ред. чл.-корр. АН СССР В. П. Адриановой-Перетц. – М.; Л., 1950. – С.5-52.

походження^{175; 176}. Інша група дослідників доводить, що текст «Слова...» написаний галичанином: А. Петрушевич, М. Зарубін, В. Черепнін, О. Югов, О. Орлов^{177; 178; 179; 180; 181}. За версією Л. Махновця¹⁸² та С. Пушика, яку прихильно оцінив М. Корпанюк¹⁸³, автором твору є син Ярослава Осмомисла Володимир Галицький.

За припущенням Л. Махновця, цей твір частково виконувався урочистим речитативом, а частково співався під акомпанемент гуслів.

О. Білецький також вважав, що, «здається, найближчою до істини точкою зору є погляд на «Слово» саме як на «повість-пісню», аналогічну в якійсь мірі давньофранцузькій *chante-fable*, одні частини якої розповідаються, інші співаються, де партії співу чергуються з прозовою розповіддю»¹⁸⁴.

В контексті завдання нашої роботи зазначимо, що автор «Слова...», без сумніву, належить до військово-політичної еліти свого часу: він вільно орієнтується у перипетіях міжкнязівських стосунків, надає власної оцінки окремим князям, є знавцем історії Русі та сучасником походу Ігоря, він жодного разу не помиляється у хронології подій, професійно описує військові битви та характер зброї, сміливо робить політичні оцінки загального положення Русі, закликаючи до єдності князів перед загрозою зі Степу. Разом з тим, співець Ігорового походу наділений величезним поетичним талантом, яскравим та образним словом. Автор поеми – освічена та ерудована людина,

¹⁷⁵ Соловьев А. В. Политический кругозор автора «Слова о полку Игореве» / А. В. Соловьев // Исторические записки. – Т. 25. – 1948. – С.71-103.

¹⁷⁶ Адрианов С. А. К вопросу о происхождении «Слова о полку Игореве» / С. А. Адрианов // Отчет о заседаниях Общества любителей древней письменности в 1902-1903 г. – СПб., 1904. – С. 13-14.

¹⁷⁷ Петрушевич А. С. Слово о полку Игореве / А. С. Петрушевич. – Львів: Тип. Ставропиг. ін-та, 1887. – 23 с.

¹⁷⁸ Зарубин Н. Н. Заря утренняя или вечерняя?: Из комментария к «Слову о полку Игореве» / Н. Н. Зарубин // ТОДРЛ. – Т. II. – Л., АН СССР, 1935. – С. 95-150.

¹⁷⁹ Черепнин Л. В. Летописец Даниила Галицкого / Л. В. Черепнин // Исторические записки. - Т. 12. – М.: Изд-во АН СССР, 1941. – С. 228-253.

¹⁸⁰ Югов А. К. Исторические разыскания об авторстве «Слова о полку Игореве» / А. К. Югов // Слово о полку Игореве: Перевод и комментарии Алексея Югова. – Л.: Советский писатель, 1945. – С. 171-179.

¹⁸¹ Орлов А. С. Слово о полку Игореве / А. С. Орлов. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1938. – 175, [1] с.

¹⁸² Махновець Л. Про автора «Слова» / Л. Махновець // Пам'ятники України, 1985. – № 3. – С. 24-27.

¹⁸³ Корпанюк М. П. Михайло Максимович – дослідник давньоукраїнської літератури / М. П. Корпанюк // Слово і дух України княжої та України козацької. – Черкаси: Брама, 2004. – 280 с.

¹⁸⁴ Білецький О. Зібрання праць у п'яти томах / О. Білецький. – Т. 1. – Давня українська і давня російська література. – К.: «Наукова думка», 1965. – С. 230.

що намагається наслідувати традиції героїчного епосу славного Бояна та використовує народні поетичні засоби з дум, голосінь та билин.

Історичною основою «Слова...» став невдалий похід 1185 р. Новгород-Сіверського князя Ігоря на половців. Цей похід був особистою ініціативою Ігоря, тому був підтриманий тільки найближчими родичами – сином Володимиром з Путивля, племінником Святославом Ольговичем з Рильська та братом Всеволодом, Трубчевським князем, що вирушив з Курська. Можливо, військовим завданням походу були відвоювання Тмутаракані та відновлення впливу Русі у степах Причорномор'я та Приазов'я. На думку автора, відчуваючи міць та силу своєї та Всеволодової дружини, Ігор бажав особистої слави:

И рече Игорьъ къ дружинѣ своеи:

«Братіє и дружино!

Луце жь бы потяту быти,

неже полонену быти.

А всядемь, братіє, на свои бръзья комони

да позримь синего Дону».

Спала князю у умь похоть —

и жалость ему знаменіє заступи

искусити Дону великаго.

«Хощу бо,— рече,—

копіє приломити конець поля Половецкаго;

съ вами, русици,

хощу главу свою приложити,

а любо испити шеломомь Дону!»¹⁸⁵.

За рік до описаних подій Святослав Всеволодович, князь Київський, здійснив на чолі великої князівської коаліції масштабний та успішний

¹⁸⁵ «Слово о полку Игоревѣ» та його поетичні переклади і переспіви. / Вид. підготував Леонід Махновець. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 100.

каральний похід проти половців¹⁸⁶, але Ігор тоді участі у ньому не брав (за однією версією, йому завадила ожеледиця, за іншою – старший в роду Чернігівських князів Ярослав Всеволодович). Особисті амбіції Ігоря штовхнули його на доволі авантюрний військовий виступ, чого автор «Слова...» не підтримує, вводячи у тканину поеми численні природні знамення, що віщували походу невдачу:

Солнце ему тьмою путь заступаше;
нощь, стонущи ему грозою, птичь убуди;
свисть звѣринь вѣста близь:
дивь кличеть врѣху древа —
велить послушати земли незнаемѣ¹⁸⁷.

Недаремно «Слово...» починається зі згадки про могутність Київських князів «първыхъ временъ усобицѣ», яким співав славу Боян – «Старому Ярославу, храброму Мстиславу, иже зарѣза Редедю предъ пълкы касожьськими, красному Романови Святъславличю»¹⁸⁸: туга автора за колишньою єдністю Русі, у якій була її сила, виразно читається у загальній ідеї твору. Половецькі хани вдало користувалися князівськими усобицями XII ст., через деякий час після Мономахового погрому відновивши щорічні набіги на Русь. Автор знаходить для опису невтішної загальної політичної ситуації виразну поетичну оцінку, характеризуючи одного з її винуватців, Олега Святославича Чернігівського «Олегом Гориславичем»:

Тогда, при Олзѣ Гориславличи,
сѣяшется и растяшеть усобицами,
погибашеть жизнь Даждьбожа внука,
въ княжихъ крамолахъ вѣци человѣкомъ скратишась.
Тогда по Руской земли рѣтко ратаевѣ кикахуть,

¹⁸⁶ Білецький О. Зібрання праць у п'яти томах / О. Білецький. – Т. 1. – Давня українська і давня російська література. – К.: «Наукова думка», 1965. – С. 8.

¹⁸⁷ «Слово о полку Ігоревѣ» та його поетичні переклади і переспіви. / Вид. підготував Леонід Махновець. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 100.

¹⁸⁸ Там само. – С. 98.

нъ часто врани граяхуть,
трупіа себѣ дѣляче¹⁸⁹.

Блискучою за силою творчою знахідкою, на наш погляд, стала авторська ремарка про причини князівських усобиць:

Уже бо, братіє, невеселая година вѣстала,
уже пустыни силу прикрыла.
Вѣстала обида вѣ силахъ Дажьбожа внука,
вступила дѣвою на землю Трояню,
всплескала лебедиными крылы на синѣмъ
морѣ у Дону;
плещучи, у пуди жирня времена.
Усобица княземъ на поганья погыбе,
рекоста бо брать брату:
«Се моє, а то моє же».

И начяша князи про малое – «се великое»
мльвити
а сами на себѣ крамолу ковати.

А поганій съ всѣхъ странъ прихождаху съ побѣдами
на землю Рускую¹⁹⁰.

Виступи, подібні Ігоровому, були типовими для княжих часів періоду політичного дроблення, коли кожний удільний володар сам складав та реалізовував власну політичну програму. В умовах, коли старий ворог – половецькі хани – стають іноді союзниками і навіть родичами (дід Ігоря Олег Чернігівський вперше 1073 р. привів половців на Русь для боротьби зі Всеволодом Ярославичем, його батько Святослав Ольгович задля досягнення внутрішньополітичних вигід робив це неодноразово), доля руської землі залежала від авторитету та харизми найбільших політиків з числа князів, які

¹⁸⁹ Там само. – С. 106.

¹⁹⁰ «Слово о полку Ігоревѣ» та його поетичні переклади і переспіви. / Вид. підготував Леонід Махновець. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 108.

розуміли характер та масштаб загальної загрози. До них автор відносить Святослава Київського, в уста якого він вкладає «золоте слово» до всіх руських князів, що стало смисловою кульмінацією поеми.

Перед цим автор дає політичну оцінку невдалій ініціативі Ігоря та Всеволода, протиставляючи її нещасливі наслідки тим успіхам на внутрішній та міжнародній арені, яких перед цим досяг Святослав:

А князі самі на себе крамолу кували,
а поганії самі, з побідами набігаючи
на Руськую землю,
брали данину по білці з двора.
Тії бо два хоробрі Святославичі,
Ігор і Всеволод,
вже біду розбудили,
що їй приспав був отець їх,
Святослав грізний великий київський.
Грозою був він:
розгромив своїми сильними полками
і харалужними мечами,
наступив на землю Половецькую,
притоптав горби і яруги,
змутив ріки і озера,
висушив потоки і болота.
А поганого Кобяка
із лукомор'я,
од залізних великих полків половецьких,
як вихор, вихопив.
І упав той Кобяк
в граді Києві,
в грідниці Святослава.
Тут німці і венеційці,

тут греки і морава
співають славу Святославу,
корять князя Ігоря,
що потопив добро на дні Каяли,
ріки половецької,—
руського злота насипали.

Тут Ігор князь пересів із сідла золотого
у сідло невольниче¹⁹¹ (пер. Л. Махновця).

У «золотому слові» Святослав, «сльозу втираючи» від звістки про поразку і полон Святославичів, дорікає їм молодого жагою лицарської слави: «Ви ж сказали: «Мужаймося самі – преднюю славу сами похитимъ, а зад нею ся сами подълимъ!»¹⁹², а також у піднесеному стилі, згадуючи військову і політичну вагу та здобутки кожного з руських князів, поіменно звертається до них із закликом:

Вступита, господина, въ злата стремена
за обиду сего времени,
за землю Рускую,
за раны Игоревы,
буего Святъславлича!¹⁹³.

Автор «Слова...» недаремно наголошує на небезпеці усобиць, він є прибічником сильної централізованої князівської влади, організуюче ядро якої вбачає у Київському столі. Образ Святослава для нього є безперечним уособленням «ідеального володаря», а Київ – священним місцем зосередження влади, посягати авторитет і рішення якого – помилка, що наочно продемонстрував Ігорів похід. Причому автору хочеться вірити, що єднання князів – річ не тільки необхідна, а й можлива, саме тому негативний, здавалося б, досвід поразки Святославичів подається ним у оптимістичному

¹⁹¹ «Слово о полку Игоревѣ» та його поетичні переклади і переспіви. / Вид. підготував Леонід Махновець. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 108.

¹⁹² Там само. – С. 115-116.

¹⁹³ Там само. – С. 116.

обрамленні впевненості у майбутніх перемогах руської зброї та політичної волі. Більше того, автор, дбаючи про ціль та мобілізуючу вагу свого твору, прямо не засуджує дії Новгород-Сіверського князя, співчуває долі Ігоря, прекрасно розуміючи бажання молодого володаря здійснити патріотичний подвиг і вкрити себе славою, що окремо підкреслює у заспіві:

Почнем же, браття, повість оцю
від старого Володимира до нинішнього Ігоря,
який укріпив ум силою своєю
і вигострив серця свого мужністю;
сповнившись ратного духу,
навів свої хоробрі полки
на землю Половецькую
за землю Руськую¹⁹⁴.

Автор дарує нам яскраві картини мужності Святославичів у бою, симпатії та співпереживання слухача заслуговує картина чаклунської втечі Ігоря з полону, що підкреслює нескореність руського характеру. Окремим шедевром виглядає лірична лінія «Слова...», втілена у знаменитому «Плачі Ярославни»: якщо князь заслужив від жінки такої туги і любові, він, безперечно – достойна людина.

Як помічає П. Білоус, творець «Слова...» виділяється на тлі тогочасної літератури, що притримувалася візантійських традицій, «смільким творчим вибором – по двох століттях офіційного прийняття Руссю християнства він тримається віри предків і вільно виражає себе у стилі язичницького міфоепічного художнього мислення. Здається, йому чужий тогочасний «літературний етикет», він сам владарює у своєму тексті...»¹⁹⁵.

Таким чином, увесь твір пронизаний тривогою за долю Русі та тугою за «старими часами» блискучої централізованої Київської Русі з фактично

¹⁹⁴ «Слово о полку Игоревѣ» та його поетичні переклади і переспіви. / Вид. підготував Леонід Махновець. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 99.

¹⁹⁵ Білоус П. В. Літературна медієвістика. Вибрані студії: У 3-х томах / П. В. Білоус. – Т. 1.: Зародження української літератури. – Житомир: ПП «Рута», 2011. – С. 343.

абсолютною владою перших Рюриковичів, найбільш виукло виражену у фразі, що, на жаль, «Того старого Володимира нельзѣ бѣ пригвоздити къ горамъ кїевскимъ»¹⁹⁶.

«Слово...», водночас, не є поемою песимістичною – навпаки, автор всією силою свого художнього і публіцистичного таланту доводить віру у майбутнє руської землі, організуючий потенціал князівської влади, патріотичну згуртованість політичної еліти і народу, життя, вільне від чвар, дрібних образ та усобиць можновладців. Не випадково фінальним акордом поеми стали слова: «Здрави князи и дружина, побарая за христьяны на поганья плъки! Княземъ слава а дружинѣ!»¹⁹⁷.

Одним з найбільш цінних та інформативних для дослідника письмовим джерелом та водночас яскравим літературним твором княжої доби як «світського», так і настановчо-релігійного характеру, є **«Повчання» Володимира Мономаха (1053-1125)**, написане великим князем Київським Володимиром Всеволодовичем, як вважають більшість вчених, у лютому 1117 р. Текст «Повчання» присутній лише у Лаврентіївському літописі у вигляді вставки між описом половців і бесідою літописця з новгородцем Гюрятою Роговичем, в інших літописах – Іпатьєвському, Радзивілівському та ін. його немає¹⁹⁸.

Для нас особливо цінним є те, що твір написаний одним з найвидатніших представників киеворуської правлячої еліти, зіркою першої величини у яскравій загалом династії Рюриковичів, великим князем та талановитим дипломатом з твердою державницькою позицією, воїном та опікуном Церкви, що на схилі років виявив ще й неабияку ерудицію та літературний талант, щоби простою і ясною мовою передати свій державницький та життєвий досвід нащадкам.

¹⁹⁶ «Слово о полку Игоревѣ» та його поетичні переклади і переспіви. / Вид. підготував Леонід Махновець. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 122.

¹⁹⁷ «Слово о полку Игоревѣ» та його поетичні переклади і переспіви. / Вид. підготував Леонід Махновець. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 130.

¹⁹⁸ Библиотека литературы Древней Руси / РАН. ИРЛИ; Под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Поньрко. – СПб.: Наука, 1997. – Т. 1: XI–XII века. – 543 с.

Організатор та учасник більше 80 походів проти половців, він добився на деякий час припинення їхньої активності, відкинувши далеко в глиб Степу. У внутрішній політиці Володимир Мономах виступав як активний пропагандист єдності Русі, був одним з ініціаторів Любецького з'їзду князів 1097 р., рішення якого зреформували політичну систему держави, закріпивши родовий принцип наслідування влади удільними князями і великою мірою пом'якшили проблему князів-«ізгоїв» та регіонального сепаратизму. Літературна пам'ятка, яку в історіографії прийнято називати «Повчанням», об'єднує три авторські твори Мономаха: власне «Повчання», автобіографію та лист-примирення до двоюрідного брата Олега Святославича, вічного союзника половців та політичного опонента, боротьбі з якими Володимир присвятив більшу частину життя. Академік Д. Лихачов назвав «Повчання» «своєрідним зібранням творів» Мономаха, виокремивши головну його заслугу: «Величезна політична тема – підкріпити моральною дисципліною новий політичний устрій – була вирішена в «Повчанні» з дивовижною художньою тактовністю»¹⁹⁹ (Пер. авт.).

Теми нашого дослідження торкаються всі три джерела: у кожному з них так чи інакше піднімається проблема змісту влади, її відповідальності перед Богом, законом і суспільством, життєвого покликання князя, побудови ним владних та людських відносин, – тому зупинимося на тексті докладно.

Власне «Повчання» є типовим для свого часу твором книжника-автора, що змальовує образ «ідеального володаря», освіченого та поміркованого князя, твердого та організованого у повсякденному житті при владі та м'якого по відношенню до нижчих та слабших. Звертаючись до молодого покоління владної еліти, тривожачись за долю держави і майбутнє нащадків, Володимир Мономах дає йому низку принципових порад та настанов, вироблених як християнською релігійно-філософською думкою, так і власним багатим досвідом – не якийсь абстрактний, а практичний алгоритм дій у важливих для

¹⁹⁹ Лихачев Д. С. Великое наследие / Д. С. Лихачев // Избранные работы в трех томах. – Л.: Худож. лит., 1987. – Т. 2. – С. 133-154.

князя, людини, наділеною безмежною владою, ситуаціях; фактично пропонує систему самовдосконалення і виховання у собі чітких світоглядних позицій.

Мономах передусім показує, що влада князя все ж таки обмежена – як владою Бога, так і невблаганним часом: «Найперше, задля бога і душі своєї, страх майте божий у серці своїм...»; «Сидячи на санях (тобто на схилі літ – авт.), помислив я в душі своїй і воздав хвалу богові, що він мене [до] сих днів, грішного, допровадив»²⁰⁰; «Паче всього – гордості не майте в серці і в умі. А | скажімо: «Смертні ми єсмо, нині – жи'ві, а завтра – у гробі. Се все, що ти нам, [боже], дав єси, – не наше, а твоє, [його] нам поручив ти єси на небагато днів»²⁰¹. (Тут і далі – пер. Л. Махновця). Цитуючи Псалом ХІІ, 6 або 12, він пояснює причину надії на Господа і християнської покори: «Не наслідуй лиходіїв, не завидуй тим, що творять беззаконня, бо лиходії винищені будуть, а ті, що надіються на господа, заволодіють землею»²⁰². Приводячи доречну цитату зі Святого Письма (Псалом СХХІІІ, 2-4), Володимир попереджає: неправедна і протизаконна поведінка еліти може привести до тяжких для влади наслідків – гніву людського і Божого: «Коли б повстали люди, то живцем би пожерли нас. Коли б розгнівалася ярість його на нас, то вода б нас потопила»²⁰³.

Спираючись на виклад уривку з «Слова про подвижництво Василя Великого», патрона і покровителя Мономаха та, вочевидь, улюбленого письменника автора, князь вчить молоде покоління владної еліти азам науки управління і виваженої, скромної поведінки людини при владі: «...[треба мати] душі чисті, непорочні, тіла худі, лагідну бесіду і в міру слово господне; при їді і питті без галасу великого бути, при старих — мовчати, премудрих – слухати, старшим – покорятися, з рівними і меншими – приязнь мати; без лукавства розмовляти, багато розуміти; не лютувати словом, не хулити

²⁰⁰ Володимир Мономах. Поучення. / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. // Літопис руський – К.: Дніпро, 1989. – С. 455.

²⁰¹ Володимир Мономах. Поучення. / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. // Літопис руський – К.: Дніпро, 1989. – С. 458.

²⁰² Там само. – С. 455.

²⁰³ Там само. – С. 455.

розмовою, не надміру сміятися, соромитися старших; до жінок недостойних не говорити; долу очі мати, а душу – вгору; уникати, не старатися повчати легковажних...», підсумовуючи важливою настановою: «... власть же – ні за що мати, як [і] од усіх честь»²⁰⁴.

В реальному житті ні сам Мономах, ні будь-хто з представників владних еліт не мали можливості, а іноді й бажання, в усьому притримуватися настанов щодо дій влади, які містяться в Святому Письмі та літературній спадщині Отців Церкви: еліти часів Середньовіччя діяли переважно жорстко, з позиції сили. Але, повчаючи майбутніх князів, Мономах подає їм образ «ідеального правителя» як взірець, до якого треба йти і на який рівнятися: «У нікчемному сьому житті научися, віруючий чоловіче, діяти благочестиво, научися, за євангельським словом, «очима управляти», язик здержувати, ум смиряти, тіло упокорювати, гнів подавляти, помисел чистий мати, спонукаючи себе на добрі діла господа ради; тебе позбавляють – не мсти, ненавидять – люби, гонять – терпи, хулять – благай, умертви гріх... Визволить зобидженого, захистить сироту, вступи́ть за вдовицю»²⁰⁵.

Сам Володимир Мономах «очима управляти» та терпіти вмів, виявляючи чудеса дипломатії при мобілізації удільних князів на боротьбу з половцями, вміло варіюючи демонстрацію сили та переговори для згуртування їх навколо Києва, відродивши на деякий час авторитет і главенство київського владного центру.

Набожна та щиро віруюча людина (як, зрештою, вся тогочасна владна еліта), тримаючи в пам'яті безліч прикладів слабкості людської, Мономах насичує текст закликами до перемоги над дияволом у собі: «...Господь наш навчив нас, [як добути] над врагом-[дияволом] побіду: трьома ділами добрими [можна] позбутись його і побідити його — покаєнням, сльозами і

²⁰⁴ Там само. – С. 457.

²⁰⁵ Володимир Мономах. Поучення. / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. // Літопис руський – К.: Дніпро, 1989. – С. 457.

милостинею. І то вам, діти мої, не тяжка заповідь божа, бо тими ділами трьома [можна] позбутися гріхів своїх і царства [небесного] не лишитися. Тож, бога ради, не лінуйтеся, я благаю вас, не забувайте трьох діл тих, бо не є важкі вони»²⁰⁶. Розуміючи, що інші шляхи досягнення Божого покровительства для князя неможливі, автор аргументує свою думку: «[Се] ні самотина, ні чернецтво, ні голод, як інші добрії [люди] терплять, а малим ділом [сим] досягти [можна] милості божої»²⁰⁷.

Молитва супроводжувала Мономаха повсякчас – ділячись власною практикою, він того самого бажає наступникам з елітної молоді: «Не пропустіте ж ні одної ночі. Якщо ви при силі, [хоч раз] поклонітесь до землі, а коли вам стане немічно – то тричі. ...Навіть і на коні їздячи, [коли] не буде [у вас] ні з ким діла [і] якщо інших молитов не умієте ви мовити, то «господи, помилуй», благайте безперестану потай,– бо ся молитва єсть ліпша од усіх. [Молітеся краще], ніж думати нісенітницю, їздячи»²⁰⁸.

Наступну фразу «Повчання» про милосердя можновладця дослідники і автори підручників з історії цитують найчастіше, адже вона розкриває особистість автора: «Усього ж паче – убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступітесь самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його; якщо [хто] буде достоїн [навіть] смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської»²⁰⁹.

Прекрасно усвідомлюючи той факт, що молоде покоління воліє жити власним розумом і робити власні помилки, Володимир просить його все ж дослухатися до своїх порад: «Послухайте мене, якщо не все прийміте, то [хоч] половину... Якщо забуваєте [се] все, то часто перечитуйте: і мені буде без соромá, і вам буде добре»²¹⁰.

²⁰⁶ Там само. – С. 457.

²⁰⁷ Там само. – С. 457.

²⁰⁸ Володимир Мономах. Поучення. / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. // Літопис руський – К.: Дніпро, 1989. – С. 458.

²⁰⁹ Там само.

²¹⁰ Там само.

Далі Володимир Мономах, спираючись на власний досвід, розкриває зміст князівської влади, даючи конкретні поради майбутнім очільникам держави щодо дій в різних життєвих ситуаціях:

- У відносинах з «браттями» (іншими князями) він підкреслює вагу слова володаря і значимість княжої клятви: «...якщо ви будете хреста цілувати братам чи [іншому] кому, то [робіть се], лише вивіривши серце своє, що на нім, [цілуванні], ви можете устояти,— тоді цілуйте. А цілувавши, додержуйте [клятви], щоб, переступивши [її], не погубити душі своєї»²¹¹;

- У відносинах з релігійною елітою: «Єпископів, і попів, і ігуменів [поважайте], з любов'ю приймайте од них благословення і не одсторонюйтеся од них, а по силі любіте і подбайте [про них], щоб дістати через їх молитву [милість] од бога»²¹²;

- У побуті: «Старих шануй, як отця, а молодих – як братів. У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться. Не покладайтесь на тивуна, ні на отрока, щоби не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого»; «Лжі бережися, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа помирає і тіло»²¹³; «Недужого одвідайте, за мерцем ідіте, тому що всі ми смертні єсмо. І чоловіка не миніть, не привітавши, добре слово йому подайте»²¹⁴; «Хай не застане вас сонце на постелі, – так бо отець мій діяв блаженний і всі добрії люди достойні»²¹⁵;

- На війні: «На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтесь на воєвод. Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню. І сторожів самі наряджайте, і [на] ніч лише з усіх сторін розставивши довкола [себе] воїв, ляжте, а рано встаньте. А оружжя не знімайте із себе вборзі, не розглядівши [все] через лінощі, бо знагла людина помирає»²¹⁶;

²¹¹ Володимир Мономах. Поучення. / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. // Літопис руський – К.: Дніпро, 1989. – С. 458.

²¹² Там само.

²¹³ Там само.

²¹⁴ Там само. – С. 459.

²¹⁵ Там само.

²¹⁶ Там само. – С. 458.

- При зборі данини: «А куди ви ходите в путь [за даниною] по своїх землях, – не дайте отрокам шкоди діяти ні своїм [людям], ні чужим, ні в селах, ні в хлібах, а не то клясти вас начнуть. А куди підете і де станете, – напоїте, нагодуйте краще стороннього»²¹⁷;

- У відносинах з гостями і послами: «...вшануйте гостя, звідки він до вас [не] прийде, – чи простий, чи знатний, чи посол, – якщо не можете дарунком, [то] їжею і питвом. Вони бо, мимоходячи, прославлять чоловіка по всіх землях – або добрим, або лихим»²¹⁸;

- У коханні і подружньому житті: «Жону свою любіте, але не дайте їм, [жінкам], над собою власті»²¹⁹;

- У навчанні та самовдосконаленні: «А коли добре щось умієте – того не забувайте, а чого не вмієте – то того учітесь, так же, як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов, – а за се почесть єсть од інших країв. Лінощі ж – усьому [лихому] мати: що [людина] вміє – те забуде, а чого ж не вміє – то того не вчиться»²²⁰;

- У молитві (Мономах і тут ділиться власною практикою): «Господи, приложи мені рік до року, щоб надалі, в гріхах своїх покаювшись, виправив я живоття [своє]». Так хвалю я бога і сівши думати з дружиною, [і коли маю] людей розсуджувати, або на лов їхати, або поїздити [за даниною], або лягти спати»²²¹.

Автобіографія Мономаха, на відміну від власне «Повчання» подана не в дидактичному, а у сухому хронографічному ключі: на нашу думку, князь сам міг з'єднати свої твори у один блок – ми вважаємо, що саме для того, аби читач, засвоївши ідеї «Повчання», міг самостійно порівняти світи ідеальної та реальної княжої влади і зробити власні висновки. Тобто, всі три твори, об'єднані «Повчанням» – це заклик для роздумів читача над суттю і змістом

²¹⁷ Там само.

²¹⁸ Володимир Мономах. Поучення. / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. // Літопис руський – К.: Дніпро, 1989. – С. 458-459.

²¹⁹ Там само. – С. 459.

²²⁰ Там само.

²²¹ Там само.

влади, повсякденною практикою володаря, княжою долею: вона, як і у простої людини, нелегка, а часто й трагічна.

Автор без усілякої оцінки повідомляє жорсткі факти власної участі у типових акціях періоду політичного дроблення Русі, пов'язаних з безкінечними каральними або оборонними походами проти сусідів чи половців: «А Всеслав [Брячиславич] Смоленськ спалив, і я, сівши з чернігівцями [кожен] на двоє коней, [рушив на нього], та не застали ми [його] в Смоленську. В тім же поході вслід за Всеславом спалив я землю [Полоцьку], попустошивши [її] до [городів] Лукомля і Логожська та проти Друцька воюючи, і [вернувся до] Чернігова»²²² (події 1077-1078 рр. – авт.); «І на ту осінь пішли ми з чернігівцями, і з половцями, з читійовичами, до Мінська. Захопили ми город зненацька і не оставили в ньому ні челядйя, ні скотини»²²³; «І сидів я в Переяславлі три літа і три зими з дружиною своєю, і багато біди зазнали ми од раті і од голоду. І пішли ми на військо їх, [половців], за [город] Римів, і бог нам поміг: [наші] побили їх, а других захопили»²²⁴.

Твір не має авторської розбивки по роках за хронологією подій, але таку працю зробив перекладач «Автобіографії» Мономаха історик Л. Махновець. Виявляється, що були роки, коли князь вирушав у похід по кілька разів, а 1095 р., приміром, ним було здійснено шість військових походів²²⁵. Підбиваючи підсумки своєї боротьби з половцями та політичними опонентами з числа князів, Володимир пише: «...А всіх походів [зробив я] вісімдесят і три великих, а решти не пам'ятаю, менших»²²⁶. Військова діяльність середньовічного князя, якщо екстраполювати життєпис Мономаха на біографії інших князів, не може не вражати своєю активністю.

²²² Володимир Мономах. Поучення. / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. // Літопис руський – К.: Дніпро, 1989. – С. 459.

²²³ Там само. – С. 460.

²²⁴ Там само. – С. 461.

²²⁵ Там само.

²²⁶ Там само. – С. 462.

При цьому Володимир Мономах вів інтенсивне політичне життя. Займаючи Чернігівський стіл, він, вочевидь, брав регулярну участь у Раді свого батька, Київського князя Ярослава Всеволодовича: «А з Чернігова до Києва зо сто разів їздив я до отця,— за день переїжджав я [сю путь], до вечерні»²²⁷. Неодноразово Мономах згадує про організовані ним військово-політичні союзи з іншими князями та «снеми» князів: І на ту весну [ходив я] до Ярополка [Ізяславича] зустрічатися, на [город] Броди (весна 1084 р. – авт.)²²⁸. «пішли ми до Ярополка [Ізяславича] зустрічатися, на Броди, і велику дружбу зав'язали ми. ...ходивши до [города] Володимира, я знову Ярополка [Ізяславича] посадив [на княжім столі], але Ярополк помер»²²⁹. «...[до] Смоленська пішли ми, з Давидом [Святославичем там] помирившись»²³⁰; «А потім ще на Дон пішли ми зі Святополком і з Давидом [Святославичем], і бог нам поміг»²³¹. «[До] Переяславля прийшовши на літо, | зібрав я братів» (події літа 1107 р. – авт.)²³².

Згадуючи міжусобні конфлікти, активним противником яких він був, Мономах пояснює причини своєї участі у них: «І [до города] Стародуба пішли ми на Олега [Святославича], тому що він поєднався був з половцями»²³³; «... до Мінська ходили ми на Гліба [Всеславича], бо він людей у нас був захопив. І бог нам поміг, і здійснили ми своє задумане. ...А потім ходили ми до [города] Володимира на Ярославця [Святополковича], не терплячи лиходійства його»²³⁴; «... Олег [Святославич] на мене прийшов з половецькою землею до Чернігова, і дружина моя билася з ним вісім днів через малий рів, не давши їм увійти в острог»²³⁵.

²²⁷ Володимир Мономах. Поучення. / Пер. з давньорус. Л. С. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. // Літопис руський – К.: Дніпро, 1989.– С. 461.

²²⁸ Там само. – С. 459.

²²⁹ Там само. – С. 460.

²³⁰ Там само.

²³¹ Там само. – С. 461.

²³² Там само.

²³³ Там само.

²³⁴ Там само.

²³⁵ Там само.

З половецькою загрозою Мономах боровся не тільки оружно, але й за допомогою переговорів, практично щороку укладаючи «мири» з черговим ханом-агресором. При цьому князь використовував всі прийоми середньовічної дипломатії: організував політичний шлюб сина Юрія з половецькою княжною: «...ми вчинили мир із [ханом] Аспою і, взявши у нього дочку, пішли [до] Смоленська»²³⁶; після знаменитої битви на Стугні було здійснено обмін полоненими: «мир учинили ми з Тугорканом і з іншими князями половецькими, а в Глібових людей забрали [полонену] дружину свою всю»²³⁷. Мономах згадує про дипломатичний торг на переговорах буденно: «І пустив я князів половецьких ліпших із оков стільки: Шаруканевих двох братів, Багубарсових – трьох, Осіневих братів – чотирьох, а всіх інших ліпших князів – сто», згадує і про подарунки: «мирів учинив я з половецькими князями без одного двадцять, і при отці, і без отця, і скоту даючи [їм], багато, і багато одежі своєї»²³⁸. Не цурався Володимир Всеволодович і кривавого залякування опонента: «А самих князів бог живими в руки [мені] дав [таких]: Коктуся з сином, Аклана Бурчевича, таревського князя Азгулуя [та] інших витязів молодих п'ятнадцять, – і цих, живих привівши [і] порубавши, повкидав я в ту річку Сальницю»²³⁹.

Лише одного разу автор, пишучи автобіографію вже в поважному віці, дозволяє собі гордість і деякий подив своїми юнацькими подвигами на ловах: «коней диких своїми руками зв'язав у пущах десять і двадцять, живих коней... Два тури на рогах підкидали мене з конем, олень мене один бив [рогами] і два лосі | — один ногами топтав, а другий рогами бив. Вепр мені на бедрі меча одірвав, ведмідь мені біля коліна п'їтник укусив, лютий звір скочив до мене на бедра і коня зо мною кинув [на землю], та бог мене уцілілим зберіг...»²⁴⁰. На схилі літ Мономах дає своїм пригодам на полюванні

²³⁶ Володимир Мономах. Поучення / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. // Літопис руський – К.: Дніпро, 1989. – С. 461.

²³⁷ Там само.

²³⁸ Там само. – С. 462.

²³⁹ Там само.

²⁴⁰ Там само.

тверезу оцінку: «І з коня багато я падав, голову собі розбив двічі, і руки й ноги свої покалічив, у юності своїй покалічив, не бережучи живоття свого, ні щадячи голови своєї»²⁴¹.

Цей уривок введений до оповіді не випадково: лови – одна з головних лицарських забав князів, де виховувалася мужність, сміливість, нехтування небезпекою, жага подвигу і слави. Мономах демонструє нащадкам, що і в цьому компоненті досяг успіхів, закликаючи молоде покоління до власних звитяг.

Автор описує буденну княжу працю, яка мала б стати зразком для майбутніх поколінь владної еліти: «Що належало робити отроку моему – те сам я робив: діла на війні і на ловах, уночі і вдень, на спеці і на холоді, не даючи собі супокою. На посадників не покладаючись, ні на биричів, сам робив я [все], що було треба. Весь порядок і в домі своїм – се я наводив, і в ловчих ловчий порядок сам держав, і в конюхів, і про соколів, і про яструбів [я сам дбав]. Також і бідного смерда, і вбогу вдовицю не давав я сильним обидити, і за церковним порядком, і службою сам наглядав»²⁴².

Підводить підсумок Мономах зауваженням: «...не хвалю я себе, ні одвагу свою, а хвалю бога і прославляю милість його, що мене, грішного і недостойного стільки літ оберігши од того смертного часу, не лінючим мене, недостойного, сотворив був, [а] на всякі діла людські здатного»²⁴³.

Дуже сильним з ідейного та літературного боку виглядає фінальний заклик Володимира Мономаха до нащадків: «Смерті бо, діти, не боячись ні [на] раті, ні од звіра, діло мужеське робіте, як вам бог дасть»²⁴⁴.

Ці слова, безперечно, всебічно обдумані і дбайливо підібрані Мономахом, а тому несуть в собі могутній мобілізаційний заряд. Прочитавши «Автобіографію», хочеться дії, великих вчинків, перемог та звитяг не менших, ніж пережив і досяг автор.

²⁴¹ Володимир Мономах. Поучення / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. // Літопис руський – К.: Дніпро, 1989. – С. 462.

²⁴² Там само.

²⁴³ Там само.

²⁴⁴ Там само.

Лист («Грамотка») до Олега Святославича вирізняється від попередніх творів автора поєднанням, здавалося б, протилежних речей – твердої ділової лексики одних частин документа та глибокого ліризму інших, навіяних тугою мудрого літами, життєвим досвідом та іскрою Божою Мономаха за старими часами, минулими помилками, трагічною загибеллю юного сина Ізяслава. Молодий князь загинув при обороні Мурома 6 вересня 1096 р. від Олега, старого ворога і хресника Ізяслава та Мстислава²⁴⁵, у даному випадку Мономахового респондента.

Володимир навряд чи зважився першим написати Олегу, якби не прохання іншого сина, Мстислава, примиритися з опонентом: як великий князь Київський за родовою схемою розподілу влади він був вищий за Олега («Адже ти сам розумій: чи мені б послати до тебе [першим] достойно, а чи тобі до мене?»²⁴⁶).

Мстислав, та і Володимир також, розуміли законність претензій Олега на княжий стіл у Чернігові і незаконність перебування на ньому Мономаха – про це сказано і в «Автобіографії»: «Пожалівши християнські душі, і села, що горіли, і монастирі, я сказав: «Не хвалитися поганим!» І оддав я брату отця його місце, а сам пішов на місце отця свого — [до] Переяславля»²⁴⁷, і в самому листі: «Коли ж ото я був гріх учинив, що на тебе пішов до Чернігова задля поганих,— то за се каюся. Адже про се я словами перед браттям жалкував і знову осе [тобі] сказав, тому що я людина є»²⁴⁸.

Закликаючи Олега до примирення, Мономах не принижує свою гідність, чекаючи покаяння і від старого ворога: «І [тобі] перед богом було [б] покаятися, а до мене [написати] було [б] грамоту утішливу, а невістку мою послати до мене, – бо нема в ній ні зла, ні добра, – щоби, обнявши [її], оплакав я мужа її і те весілля їхнє, замість пісень»²⁴⁹.

²⁴⁵ Володимир Мономах. Поучення. / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. // Літопис руський – К.: Дніпро, 1989. – С. 464.

²⁴⁶ Там само. – С. 463.

²⁴⁷ Там само. – С. 461.

²⁴⁸ Там само. – С. 464.

²⁴⁹ Там само. – С. 463.

Діловим тоном Володимир пропонує варіанти вирішення конфлікту і задоволення Олегових амбіцій, які були можливі і до смерті Ізяслава («Коли б ти тоді свою волю вчинив і Муром добув, а Ростова б не займав, а послав до мене, [то] ми звідси б [усе] владили»²⁵⁰, і після трагедії, тобто на момент написання листа: «Тож коли покаєшся ти перед богом і до мене станеш добрий серцем, пославши посла свого чи попа, то грамоту напиши правдиву, – тоді й волость візьмеш добром, і нас обох серця прихилиш до себе, і ліпше ми будемо [жити], аніж колись. Я не є тобі ворог, ні месник»²⁵¹).

Важко переживаючи смерть сина як батько («О многостраждальний і печальний я! Багато борешся ти, душе [моя, з] серцем, і одолюєш ти серце моє»²⁵²), як воїн він відноситься до неї гідно, приймаючи реалії війни: «Хіба дивно, що муж ото помер на війні? [Так] ліпші померли в роду нашому»²⁵³. Але печаль князя не лише у особистій втраті – вона глибша і важча для талановитого державця і патріота: Мономах глибоко переживає трагедію роз'єднаної на уділи Русі, яку топлять у крові зовнішні агресії та братовбивчі внутрішні конфлікти. Один із найзапекліших з таких конфліктів – тривала боротьба Києва та його союзників з чернігівськими князями, Мономаховичів із Ольговичами.

Мета написання Володимиром Всеволодовичем листа очевидна: «Тому що не хочу я лиха, а добра хочу браттям і Руській землі»²⁵⁴. До єднання закликає і гідно вихований Мономахом його син Мстислав. У листі до батька, процитованому Володимиром, Мстислав пише: ««Поладьмося і замиримся, а братцю моему суд [божий] прийшов. Та ми оба не будемо за нього месниками, а покладемо [се] на бога,— адже стануть вони перед богом,— а Руської землі не погубим»²⁵⁵.

²⁵⁰ Володимир Мономах. Поучення. / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. // Літопис руський – К.: Дніпро, 1989. – С. 463.

²⁵¹ Там само.

²⁵² Там само. – С. 462.

²⁵³ Там само. – С. 463.

²⁵⁴ Там само.

²⁵⁵ Там само.

Земні амбіції людей, навіть князів, суєтні – все під владою Бога і вічності. Про це, звертаючись до Олега, пише Мономах: «Глянь, брате, на отців наших. Що вони оба взяли [із собою]? Або нащо їм обом одіж? Адже тільки те [їхнє і єсть], що вчинили вони для душі своєї»²⁵⁶. Міркуючи про усобиці, яких не було за старих часів, автор бачить у них руку диявола: «А все [це сталося через] диявольське наущення! Адже ж були раті при розумних дідах наших, при добрих і при блаженних отцях наших, бо диявол не хоче добра роду людському, пересварює нас». Апофеозом листа і закликом до єднання князів є цитата зі св. Письма (Псалом СXXXII, 1.): «Що єсть ліпше і краще, [як жити] браттям | укупі»²⁵⁷.

Для дослідника військово-політичного елітного середовища найбільш цінним у творах Володимира Мономаха є «погляд зсередини» на владу, її покликання і зміст, виховання юної зміни можновладців, уявлення про добро і зло, про честь і безчестя одного з найбільш видатних і яскравих представників владних еліт руського та європейського Середньовіччя. Князь як державець і політик ясно розумів недоліки родового принципу наслідування, відчував кризу влади та політичної системи Русі, серцем переживав деструктивні сепаратистські дії удільних князів.

в) Релігійна література руських авторів про зміст і сутність влади.

Початком власної літератури Русі називають фахівці з давньослов'янської історії **«Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона** – твір гомілетичного жанру надзвичайної ваги і сили, який далеко вийшов за межі жанрової специфіки, багаторівневий за авторським задумом, смислові грані якого відкриваються тільки після вдумливого прочитання та аналізу політичної картини епохи.

Один із авторитетних знавців «Слова...», О. М. Молдован, який фахово дослідив три редакції і більше 50 списків твору, встановив, що: «Завдячуючи

²⁵⁶ Володимир Мономах. Поучення. / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. // Літопис руський – К.: Дніпро, 1989. – С. 462.– С. 462.

²⁵⁷ Там само.

згадкам у «Слові» подій та історичних осіб, достовірно встановлюється, що воно було написане не раніш 1037 г., коли було побудовано церкву Благовіщення на Золотих воротах, и не пізніш 1050 г., коли померла велика княгиня Ірина, що згадується у «Слові» як жива»²⁵⁸ (Пер. авт.). Автентична назва твору звучить як: «О законѣ, Моисѣомъ данѣѣмъ, и о благодѣти и истинѣ, Ісусомъ Христомъ бывшіи и како законъ отиде благодѣть же и истина всю землю исполни, и вѣра въ вся языки простресе и до нашего языка рускаго, и похвала кагану нашему Володимеру, от него же крещени быхомъ, и молитва къ богу от всеа земля нашеа»²⁵⁹. Під цією назвою, як припускає О. М. Молдован, автор, вочевидь, сам об'єднав кілька своїх творів.

Назва твору вказує на те, що Іларіон мав намір висвітлити три великі проблеми: з'ясувати співвідношення між законом та істиною, позитивно оцінити діяльність Володимира та організоване ним хрещення Русі, а також здійснити похвалу Богу з метою забезпечення стабільного розвитку країни.

О. Молдован зазначає, що найбільш повним є рукопис Синодального зібрання, № 591 (ДІМ), який датується другою половиною XV ст. та представляє «Слово про закон і благодать» з «Молитвою», що його завершує, «Сповідання віри» і запис Іларіона про поставлення його митрополитом²⁶⁰. Дослідник уточнює, що «...Синодальний список – єдиний, в котрім зберігся текст початкової повної редакції «Слова», з Похвалою Ярославу Мудрому. В двох більш пізніх редакціях (більше п'ятдесяти списків) цієї Похвали і «Молитви» немає»²⁶¹.

Відомості про першого митрополита – русина, видатного церковно-політичного діяча своєї епохи, письменника, філософа, теолога і оратора,

²⁵⁸ «Слово о законе и благодати» митрополита Илариона / Подготовка текста и комментарии А.М. Молдована, перевод диакона Андрея Юрченко // Библиотека литературы Древней Руси / РАН. ИРЛИ; Под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексева, Н.В. Поньрко. – СПб.: Наука, 1997. – Т. 1: XI–XII века. – С. 26.

²⁵⁹ «Слово о законе и благодати» митрополита Илариона / Подготовка текста и комментарии А.М. Молдована, перевод диакона Андрея Юрченко // Библиотека литературы Древней Руси / РАН. ИРЛИ; Под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексева, Н.В. Поньрко. – СПб.: Наука, 1997. – Т. 1: XI–XII века. – С. 27.

²⁶⁰ Там само. – С. 26.

²⁶¹ Там само.

повідомляє нам «Повість минулих літ». Під 1051 р. при викладенні початкової історії Києво-Печерського монастиря міститься коротке свідoctво: «Боголюбивий князь Ярослав любив село Берестове і церкву, що була там, святих апостолів, і допомагав попам многим, серед яких був пресвітер, йменням Іларіон, муж благосний, книжник і постник. І ходив він із Берестового на Дніпро, на пагорб, де нині знаходиться монастир Печерський, і там молитву творив, адже був там ліс великий. Викопав він там печерку церковну малу, двосаженну, і, приходячи із Берестова, співав там Часи та молився Богу таємно. Затим Бог поклав князю думку на серце поставити його митрополитом у Святій Софії, а печерка ця так і виникла»²⁶² (Пер. авт.).

Собор єпископів за ініціативи князя обрав Іларіона митрополитом не випадково: давно знайомий Ярославу церковний діяч був його одностороннім та сподвижником у справі боротьби за ідеологічну і церковну незалежність Русі від Візантії. Сам факт обрання Іларіона був порушенням прерогативи Константинопольського патріарха і демонстрацією зростаючої політичної могутності Русі. В цей же період Ярослав Мудрий у співавторстві з Іларіоном дає суспільству «Устав о церковних судах», який починався зі слів: «Се яз князь великий Ярослав сын Володимерь, по данию отца своего съгадал есмь с митрополитом с Ларионом, сложил есмь греческий номоканун; аже не подобаеть сих тяжь судити князю, ни боляром — дал есмь митрополиту и епископом»²⁶³.

Зазначимо, що Іларіон був митрополитом лише 4 роки – практично відразу по смерті в 1054 р. його покровителя Ярослава Константинополь відновив статус-кво, призначивши 1055 р. на Київську митрополію грека Єфрема²⁶⁴. М. М. Розов, посилаючись на згадку з Києво-Печерського

²⁶² Повесть временных лет / Подг. текста, перев., вступит. ст. и коммент. Д.С.Лихачева – 2-е изд., испр. и доп. – СПб., 1996. – С. 205.

²⁶³ Сборник памятников по истории церковного права, преимущественно русской церкви до эпохи Петра Великого / Сост. В. Н. Бенешевич. – В 2-х вып. – Пг., 1915. – С. 78.

²⁶⁴ ПСРЛ, 1965. – Т. 30. – С. 190.

Патерика²⁶⁵, вважає, що є підстави думати, що Іларіон завершив земний шлях у рідному монастирі²⁶⁶.

«Слово» починається з теоретико-догматичної богословської вступної частини, де Іларіон порівнює Старий Заповіт («Закон»), який дано було лише обраному богом іудейському народу, із «Благодаттю» – Новим Заповітом, який залучив до християнської ідеї всі християнські народи, підкреслюючи, що Закон є предтечею і слугою Благодаті: «Законъ бо прѣдтеча бѣ и слуга благодѣти и истинѣ, истина же и благодать слуга будущему вѣку, жизни нетлѣннѣи»²⁶⁷. Не раз повертаючись до цієї тези («Законъ бо прѣжде бѣ и възнесся въ малѣ, и отиде. Вѣра же христїанская, послѣжде явльшися, больши первыа бысть и расп[л]одися на множество языкъ»²⁶⁸ і т. д.), автор підкріплює ідею переваги християнства над іудаїзмом численними зверненнями до слів отців Церкви, розкриває символіку біблійних образів, підкреслює високе покликання християнських народів.

Преамбулою автор підводить читача і слухача до центральної ідеї твору – піднесення ролі князя Володимира як хрестителя Русі до масштабів християнського подвигу, рівного за своєю вагою апостольському: «Римська страна Петра и Паула, имаже вѣроваша въ Ісуса Христа, сына божїа, Асія і Ефесь, и Паѳмъ Іоаньна Богословца, Индия Ѡому, Египеть Марка. Вся страны и гради, и людїе чтуть и славятъ коегождо ихъ учителя, иже научиша я православнѣи вѣрѣ. Похвалимъ же и мы, по силѣ нашей, малыими похвалами великаа и дивнаа сътворишааго нашего учителя и наставника, великааго кагана нашаа земли Володимера, внука старааго Игоря, сына же славнааго Святослава»²⁶⁹. Іларіон сміливо ламає канони візантійської богословської традиції, включивши у «Похвалу» імена і позитивну оцінку

²⁶⁵ Пам'ятки мови та письменства давньої України. Київ, 1930. – Т. 4 – С. 49.

²⁶⁶ Розов Н. Н. Иларион / Н. Н. Розов // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1 (XI – первая половина XIV в.) / АН СССР. ИРЛИ; Отв. ред. Д. С. Лихачев. – Л.: Наука, 1987. – С. 198-204.

²⁶⁷ «Слово о законе и благодати» митрополита Илариона / Подготовка текста и комментарии А.М. Молдована, перевод диакона Андрея Юрченко // Библиотека литературы Древней Руси / РАН. ИРЛИ; Под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексева, Н.В. Поньрко. – СПб.: Наука, 1997. – Т. 1: XI–XII века. – С. 27.

²⁶⁸ Там само. – С. 28.

²⁶⁹ Там само – С. 26-61.

перших Рюриковичей – язичників. Ця частина «Слова» мало скидається на звичайну церковну проповідь-панегирик, яка повинна перш за все підкреслювати смиренність та благочестивість героя; вона, скоріше, за своїм змістом та емоційним фоном близька до «Похвали князям» руських літописів. Князь Володимир, як і його величні предки, славиться автором за мужність і твердість, за те, що мечем підкорив сусідні країни: «Сии славнии от славныхъ рожься, благороден от благородных, каганъ нашъ Влодимеръ, и възрасть, и укрѣпѣвъ от дѣтескыи младости, паче же възмужавъ, крѣпостию и силою съвершаяся, мужьствомъ же и съмыслом прѣдъспѣа. И единодержецъ бывъ земли своеи, покоривъ подъ ся ожругъняа страны, овы миромъ, а непокоривыа мечем»²⁷⁰.

Провідною ідейно-політичною думкою «Слова» є уславлення Київської держави та її владної еліти, зусиллями якої Русь увійшла в сім'ю європейських народів як рівна серед рівних. Ігор, Святослав, Володимир були синами і володарями могутньої та вкритої перемогами держави: «Не въ худѣ бо и невѣдомѣ земли владычествоваша, нѣ въ Руськѣ, яже вѣдома и слышима есть всѣми четырьми конци земли»²⁷¹.

Автор проводить думку, що Володимир свідомо і самостійно прийшов до християнства і повів за собою руську землю, без будь-якого тиску або умовлянь Візантії, лише беручи її за взірець – такою ж незалежною у виборі рішень він бачить і руську Церкву.

Важливе місце в «Слові» посідає також аналіз Іларіоном політичних проблем, пов'язаних із з'ясуванням історичних витоків сутності та засобів реалізації влади. Джерелом походження владних повноважень у державі Іларіон визначає божественну волю, а його носієм – князя, якого оголошує спадкоємцем небесного царства. Владні повноваження він отримує виключно за принципом спадкової наступності, про що Іларіон говорить у похвалі

²⁷⁰ «Слово о законе и благодати» митрополита Илариона / Подготовка текста и комментарии А.М. Молдована, перевод диакона Андрея Юрченко // Библиотека литературы Древней Руси / РАН. ИРЛИ; Под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексеева, Н.В. Поньрко. – СПб.: Наука, 1997. – Т. 1: XI–XII века. – С. 26-61.

²⁷¹ Там само.

Ярославу (церк. Георгію): «Добръ же зѢло и вѢренъ послухъ сынъ твои Георгіи, его же сътвори Господь намѢстника по тебѢ твоему владычству»²⁷².

Автор не випадково згадує славні діяння кількох поколінь Рюриковичів: як і грецькі мислителі, Іларіон надає великого значення вихованню майбутнього правителя та підготовці його до занять політичною діяльністю. Майбутній носій верховної влади, народжуючись у благородних батьків, з раннього дитинства за допомогою особливої системи виховання готується до державницько-політичної діяльності, до виконання свого високого обов'язку перед людьми та Богом. Цим забезпечується спадкоємність влади та замислів еліти попередніх поколінь: так і Ярослав не зруйнував, а навпаки, продовжив позитивні зрушення, започатковані Володимиром, збагативши їх власними досягненнями: «...не рушаща твоих уставъ, нъ утвержающа, ни умаляюща твоему благовѣрию положеніа, но паче прилагающа, не казяща, нъ учиняюща»²⁷³.

Українські дослідники А. Павко та Я. Павко наголошують: «Висвітлюючи форми політичного правління, особливості методів та способів здійснення влади, Іларіон чітко визначив свою позицію в розумінні єдинодержавності як єдиної суверенної влади в межах всієї підвладної князю землі. Проте, на його думку, єдинодержавна влада має бути міцною завдяки «мужності та смислу» й опиратися на закон»²⁷⁴.

Іларіон прикладає сформульований ним образ «ідеального правителя» до київських князів, схвалює обрані ними принципи реалізації влади: співпрацю з Церквою і опору на неї, щоденну працю в ім'я громадян і держави, розбудовчу і меценатську діяльність, щедрість і милосердя владної еліти по відношенню до простого народу і соціальних низів, згадуючи княжу практику Володимира: «многыа твоя нощныа милостыня. и дневныа

²⁷² Там само.

²⁷³ «Слово о законе и благодати» митрополита Илариона / Подготовка текста и комментарии А.М. Молдована, перевод диакона Андрея Юрченко // Библиотека литературы Древней Руси / РАН. ИРЛИ; Под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексеева, Н.В. Поньрко. – СПб.: Наука, 1997. – Т. 1: XI–XII века. – С. 26-61.

²⁷⁴ Павко А., Павко Я. Правничо-політична думка Київської Русі/ А. Павко, Я. Павко // Віче. – № 20. – К., 2011. – С.27-31.

щедроты, яже къ убогимъ творяше, къ сирымъ, къ болящимъ, къ дѣлжнымъ, къ вдовамъ и къ всѣмъ требующимъ милости»²⁷⁵.

Разом з Ярославом Іларіон радіє Новому Єрусалиму – образу Святого Києва, який разом з князями ліпила і Церква, – і ось він нарешті постав у скупченні світлих храмів на зелених дніпрових пагорбах, з церквою св. Софії як ідейної та архітектурної домінанти міста. Митрополит піднесеними словами благословляє народ руський і його серце, «град сей» – творіння Володимира і Ярослава: «Вручил народ твой и город святой всеславной Богородице, скорой на помощь христианам. Ей же и церковь на Великих вратах поставил во имя первого господского праздника, святого Благовещения. И то, что пророчествовал архангел деве, будет и граду сему. Ибо к ней: «Радуйся, обрадованная, господь с тобою!» [Лк.1,28], к городу же «Радуйся, благоверный град, Господь с тобою!»²⁷⁶.

Таким чином, Іларіон своїм «Словом» надав могутньої ідеологічної опори зусиллям владної еліти по перетворенню Києва на політичний центр молодій руській державі, нову впливову столицю християнського світу.

Твір митрополита Іларіона з'явився у потрібному місці саме в потрібний час: автор вагомим митрополичим словом підкріпив напрацювання політичної еліти по перетворенню Київської Русі на централізовану державу з монархічним принципом правління; обґрунтував переваги обрання нею християнства; наголосив, що Церква повинна служити володарю, а не навпаки; надав правлячій династії ореолу святості, а владі князя недоторканості – бо вона є від Бога.

Струнка логічна схема твору, використання ораторських прийомів, метафоричність мислення вражають своєю переконуючою силою і емоційним

²⁷⁵ «Слово о законе и благодати» митрополита Илариона / Подготовка текста и комментарии А.М. Молдована, перевод диакона Андрея Юрченко // Библиотека литературы Древней Руси / РАН. ИРЛИ; Под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексева, Н.В. Поньрко. – СПб.: Наука, 1997. – Т. 1: XI–XII века. – С. 26-61.

²⁷⁶ «Слово о законе и благодати» митрополита Илариона / Подготовка текста и комментарии А.М. Молдована, перевод диакона Андрея Юрченко // Библиотека литературы Древней Руси / РАН. ИРЛИ; Под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексева, Н.В. Поньрко. – СПб.: Наука, 1997. – Т. 1: XI–XII века. – С. 26-61.

зарядом – у читача залишається гордість від того, що на світанку нашої держави доля подарувала їй таких князів і священників.

«Слово» митрополита Іларіона століттями залишалося програмним твором для владної еліти та освіченої частини давньоруського суспільства.

А. Н. Нікольський довів, що літописці XIII ст. використовували ідеї та цитати з «Слова» для підкреслення авторитету та спадковості політики пізніших нащадків Володимира Святославича: «Не випадково... «Слово» було також використане на початковому етапі «освоєння», християнізації Ростово-Суздальського краю...

У Волинському зводі Володимир (Василькович – авт.) за допомогою цитат зі «Слова» порівнюється з Костянтином Великим. Для Мстислава ж використання «Слова» було втішним, адже за допомогою «Слова» Мстислав зображений як гідний наступник Володимира»²⁷⁷ (Пер. авт.).

Працю по створенню навколо правлячої династії ореолу святості, започатковану Іларіоном, продовжив анонімний автор **«Сказання про Бориса і Гліба»**. Цей твір є одним з багатьох варіантів «житій» перших руських святих – князів Бориса і Гліба, що стали жертвами династичної боротьби за київський стіл між синами Володимира Святославича.

Законний спадкоємець великокняжого престолу Святополк (старший, але не рідний син покійного Володимира), намагаючись надовго утвердитись при владі, почав знищувати можливих конкурентів – своїх зведених братів Святослава, Бориса і Гліба²⁷⁸. Братовбивцю в результаті тривалої боротьби зупинив і знищив син Володимира від Рогнеди Ярослав, що був посаджений батьком княжити в Новгороді. Ставши Київським князем (1016-1054), Ярослав проявив себе видатним політиком та державним діячем, який значно укріпив міць і авторитет Київської Русі та незалежність її Церкви.

²⁷⁷ Насонов А. Н. История русского летописания XI – начала XVIII в. / А. Н. Насонов. – М.: Наука, 1969. – С. 244-245.

²⁷⁸ Повесть временных лет / Подг. текста, перев., вступит. ст. и коммент. Д.С.Лихачева – 2-е изд., испр. и доп. – СПб., 1996. – С. 90-96.

Ця цілком типова для європейського Середньовіччя історія лягла в основу окремого церковно-літературного циклу у давньоруській культурній спадщині, найбільш відомими творами якого є «Сказання про Бориса і Гліба» (поч. XII ст.)²⁷⁹, «Слово про князів» (XII ст.), «Читання про Бориса і Гліба» Нестора (XII ст.), тексти Паремийників (богослужебних книг), цій темі також присвячена окрема розповідь під 1015 р. у «Повісті минулих літ». Свого часу ґрунтовний аналіз усього циклу, що зберігся у 255 списках, провів український дослідник С. О. Бугославський²⁸⁰.

Ідеологічне та державне значення культу Бориса і Гліба, до створення якого долучилася світська влада у особі Ярослава разом з владою церковною, полягало в утвердженні основи основ політичної системи Київської Русі – родового принципу старшинства та спадковості в межах династії Рюриковичів. Борис і Гліб загинули без супротиву, але не підняли руку на старшого брата, що дало підстави владній еліті зробити їх мученицьку смерть взірцем для майбутніх поколінь, а Церкві – долучити князів до лику святих і встановити на їх честь окремих святковий день.

Видатний західний славист Р. Піккіо вважає провідною церковною ідеєю твору протиставлення добра і зла, Бога і диявола²⁸¹. Автор «Сказання», пояснюючи мотиви Святополка, підтверджує цю тезу фразою: ««Видѣвъ же дияволъ и искони ненавидяй добра челоуѣка, яко вьсю надежю свою на Господа положилъ есть святый Борисъ, начать подвижнѣи бываати, и обрѣтъ, якоже преже Каина на братоубийство горяща, тако же и Святопѣлка. По истинѣ вѣторааго Каина улови мысль его, яко да избиетъ вся наслѣдники отьца своего, а самъ прииметь единъ вьсю власть...»²⁸².

²⁷⁹ История русской литературы: В 4 т. / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом); Редкол.: Н. И. Пруцков (гл. ред.), А. С. Бушмин, Е. Н. Куприянова, Д. С. Лихачев, Г. П. Макогоненко, К. Д. Муратова. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1980–1983. – Т. 1. Древнерусская литература. Литература XVIII века / Под ред. Н. И. Пруцкова. – Л.: «Наука», Ленинградское отделение. – 1980 г. – 668 с.

²⁸⁰ Бугославський С. Україно-руські пам'ятки XI–XVIII в.в. про князів Бориса та Гліба (Розвідка й тексти) / С. Бугославський. – К.: Всеукраїнська Академія Наук, 1928. – XXXIII + 206 с.

²⁸¹ Слово о князях / Подготовка текста М. В. Рождественской. // Памятники литературы Древней Руси. XII век. – М., 1980. – С. 52.

²⁸² Библиотека литературы Древней Руси / РАН. ИРЛИ; Под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Поньрко. – СПб.: Наука, 1997. – Т. 1: XI–XII века. – С. 250.

Автор використовує гіперболізацію у підкресленні святості і покірливості обох князів в більшості епізодів «Сказання»: Бориса на Альті, після довгих умовлянь до спротиву і свідомої відмови останнього, покинули власні дружинники; князя вбивають тричі, перед цим надавши йому можливість виголосити палку промову, витриману у кращих традиціях церковної проповіді. Звертаючись до Бога, Борис підкреслює, що не йде проти волі брата навіть загрозою неминучої смерті, не зважаючи на те, що має під рукою сильну дружину: «Вѣси бо, Господи мой, яко не противлюся ни въпреки глаголю, а имый въ руку вся воя отьца моего и вся любимыя отьцемь моимь, и ничьтоже умыслихъ противу брату моему»²⁸³.

Гліб, отримавши звістку про смерть Бориса і попередження від Ярослава, смиренно чекає загибелі. Він спочатку благає вбивць помилувати його: «Не дѣйте мене, братия моя милая и драгая! Не дѣйте мене, ни ничто же вы зъла сътворивъша! Не брезѣте, братие и господье, не брезѣте! Кую обиду сътворихъ брату моему и вамъ, братие и господье мои? Аще ли кая обида, ведѣте мя къ князю вашему, а къ брату моему и господину. Помилуйте уности моеѣ, помилуйте, господье мои! Вы ми будѣте господие мои, а азъ вамъ рабъ. Не пожьнете мене отъ жития не съзьрѣла, не пожьнѣте класа, не у же съзьрѣвъша, нъ млеко безълюбия носяща! Не порѣжете лозы не до конца въздрастьша, а плодь имуща!...»²⁸⁴. Але, перед лицем смерті також виголошує всепрощуюче звернення за канонами релігійно-літературного етикету: «Спасися, милый мой отьче и господине Василие, спасися, мати и госпоже моя, спасися и ты, брате Борисе, старѣйшино уности моя, спасися и ты, брате и поспѣшителю Ярославе, спасися и ты, брате и враже Святопѣлче, спасетеса и вы, братие и дружино, вси спасетеса!»²⁸⁵.

Фінал «Сказання» несе символічний та повчальний зміст: братовбивця Святополк покараний Ярославом згідно Божої волі. Причому покарання

²⁸³ Библиотека литературы Древней Руси / РАН. ИРЛИ; Под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Поньрко. – СПб.: Наука, 1997. – Т. 1: XI–XII века. – С. 288.

²⁸⁴ Там само. – С. 292.

²⁸⁵ Там само. – С. 294.

відбувається на тому самому місці над Альтою, де прийняв смерть Борис. Автор, з самого початку не жаліючи негативних епітетів для Святополка, так описує це: «тръклятый прииде съ множествъмь печенѣгъ, и Ярославъ, съвѣкупивъ воя, изиде противу ему на Лѣто и ста на мѣстѣ, идеже бѣ убиень святыи Борисъ. И въздѣвъ руцѣ на небо и рече: «Се кровь брата моего въпиеть къ тебе, Владыко, якоже и Авелева преже. И ты мсти его, якоже и на ономъ положи стонание и трясение на братоубици Каинѣ. Ей, молю тя, Господи, да въсприиметь противу тому»²⁸⁶.

З нашої точки зору, цілковитий та тривалий у часі успіх легенді про Бориса і Гліба забезпечили кілька виграшних, з погляду її популяризації, чинників:

- Жертовність князів-воїнів, якими знали Рюриковичів сучасники, в ім'я ідей покори старшому та християнського смирення, не могла не вплинути на глибинну свідомість руського суспільства;

- Беззаперечною виглядає також думка, вкладена автором в уста Бориса: жадоба влади понад усе є «суета сует і суетою буди»²⁸⁷;

- Церковна позиція щодо сутності влади, виражена у думці про те, що лише покора християнським законам робить її успішною, була привабливою з точки зору моральності та активно пропагувалася Церквою;

- Владна еліта Київської Русі були зацікавлені у тому, щоб в правлячій династії з'явилися свої святі, канонізовані Константинополем та Руською Церквою, тому всіляко сприяли поширенню в масах образів князів-мучеників Бориса і Гліба.

Ще однією пам'яткою літературного циклу про св. кн. Бориса і Гліба є «Слово про князів» (повна назва «Слово похвальне на перенесення мощей святих Бориса і Гліба»). Твір написаний у другій половині XII ст., в розпал кризи родової схеми наслідування княжої влади; людиною, яка не має більше

²⁸⁶ Библиотека литературы Древней Руси / РАН. ИРЛИ; Под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексева, Н. В. Поньрко. – СПб.: Наука, 1997. – Т. 1: XI–XII века. – С. 296.

²⁸⁷ Там само. – С. 282.

сили дивитися на усобиці князів і може, вочевидь, за статусом, жорстко критикувати владну еліту. Невідомий автор є, на нашу думку, одним з вищих ієрархів Церкви прокиївської орієнтації.

Коротка оповідь має завершену форму: вступ, виклад змістовної частини, висновки. Мученики Борис і Гліб згадуються в назві та у пролозі твору в якості аргументу гнівного звернення до князів: «Слышите князи противящеса старѣишей братьи и рать въздвижуше и поганыя на свою братию возводяще, не обличилъ ти есть Богъ на Страшнѣмъ Судищи. Како святыи Борисъ и Глѣбъ претерпѣста брату своему не токмо отъятие власти но отъятие живота»²⁸⁸.

Далі твір мало нагадує проповідь, він, скоріше, є емоційним та майстерним взірцем ораторської прози дидактичного характеру. Автор звертає увагу на те, що настали часи, коли найменша дрібниця, образливе слово у відносинах між братами-князями призводить до кривавої драми – з'ясування стосунків через війну, причому опоненти не гребують поміччю одвічного ворога – степовиків: «Вы же до слова брату стерпѣти не можете и за малу обиду вражду смертоносную въздвижете, помощь приемлете от поганыхъ на свою братию»²⁸⁹.

Оратор закликає князів звернутися до честі та слави Рюриковичів, пам'яті та діянням Володимира, прикладу покори старшому в роді, який свого часу ціною життя виявили Борис і Гліб: «...познаите князи свое величество и свою честь. Князя дѣда имать святаго Володимера, приведѣше къ Богу тысяща тысящами и тьмы тьмами душъ праведных. Каку братию имате сиа великыя чюдотворца Бориса и Глѣба. Сима поревнуите, сею образ имѣите, сима накажетеса»²⁹⁰. На переконання автора, князі повинні засвоїти уроки минулого: краще смерть прийняти, ніж підняти руку на брата – «Аще ли Сотона коли вражду ввержетъ между братьею, да помянетъ сею святою

²⁸⁸ Слово о князьях / Подготовка текста М. В. Рождественской. // Памятники литературы Древней Руси. XII век. – М., 1980. – С. 340.

²⁸⁹ Там само.

²⁹⁰ Там само. – С. 341.

како смерть улюбита паче прияти, нежели вражду удержати. И то кто претерпеть и миръ преже начнетъ, то сима от Бога равну мзду прикметъ»²⁹¹. Він у якості прикладу приводить княжіння Давида Чернігівського, що пройшло «у великій тиші».

Змальовуючи портрет Давида, автор подає образ «ідеального володаря», яким він поставав в уяві середньовічних політичних теоретиків та ідеологів Церкви: «...Давидъ ни с кѣмъ не имѣаше вражды. Аще кто на нь рать въздвигнетъ, он же покорениемъ своимъ рать уставляше, княжаше в Черниговѣ въ большемъ княженъи, понеже бо старии братьи своеи. Аще кто кривду створяше к нему от братьи, он же все на собѣ притираще. Кому ли крѣсть цѣловаше, въ весь животь свои не ступаше. Аще кто къ нему не исправляше цѣлованиа, он же одинако исправляше, никого приобидѣ ни зла створи. Братья же его видяще тако суца, вси слушахуть его, яко отца, и покоряются ему, яко господину. Въ велицѣ тишинѣ бысть княжение его»²⁹².

Ми бачимо класичний взірець тогочасного розуміння сутності та принципів княжої влади: гідна поведінка, опіка старшого брата над молодшими, готовність прощати і брати на себе відповідальність за помилки молодших у роді, непорушне дотримання княжого слова, управління за допомогою мирних, а не силових засобів. Для підсилення аргументації автор наводить легенду про чудесні обставини смерті князя, а також згадує про те, що поведінка «святого угодника»²⁹³, яку демонстрував Давид на престолі, не завадила йому мати міцну сім'ю, люблячих синів, підводячи слухача до думки, що справи державні не можуть служити перепорою для особистого щастя володаря.

Таким чином, проведений нами аналіз літописних і літературних пам'яток Княжої доби дозволив з'ясувати, що у розумінні давньоруських літописців та літературних авторів поняття «владна еліта» інтерпретується як

²⁹¹ Там само.

²⁹² Слово о князях / Подготовка текста М. В. Рождественской. // Памятники литературы Древней Руси. XII век. – М., 1980. – С. 342.

²⁹³ Там само.

«влада князя і княжого роду», тобто правлячої династії. Вона є богообраною та недоторканою за своїм змістом, узурпатори і порушники цього принципу підлягають «карам небесним і земним», осуду і покаранню з боку легітимної влади і суспільства.

Роль і функції середньовічної політичної еліти розглядаються за посередництвом формування традиційного для середньовічної соціально-філософської думки образу «ідеального володаря» у поєднанні з трьома центральними ідеями руського літописання та літератури: заклику до єдності руських земель; їх захисту від зовнішньої загрози; княжіння «по правді» (по закону). Історія держави описується як безперервна лінія правлінь «від князя до князя», кризи влади подаються не як прояв завершення певних історичних циклів розвитку політичної системи, а як наслідок тиску зовнішніх або внутрішніх загроз, негативних якостей окремих князів.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ СТУДЕНТУ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ З ПЕРШОДЖЕРЕЛАМИ

Самостійна робота є невід'ємною складовою вивчення навчальної дисципліни. Вона здійснюється за такими напрямками:

- підготовка теоретичних питань до практичних занять;
- виконання завдань для самостійної роботи;
- конспектування першоджерел;
- підготовка рефератів;
- виконання індивідуальних (професійно-орієнтованих) завдань;
- підготовка до підсумкових модульних робіт;
- підготовка до екзамену (заліку).

Підготовка теоретичних питань до практичних занять передбачає опрацювання питань теми практичного заняття. Ці питання можливо як розглядати під час лекції, так і виносити на самостійне опрацювання.

Алгоритм підготовки.

- Визначте питання для підготовки (Ви маєте розглянути усі питання, зазначені у плані практичного заняття).

- Візьміть у бібліотеці університету, читальному залі або на кафедрі джерела, зазначені у списку основної літератури до заняття. При підборі літератури Ви можете користуватися бібліотечними каталогами (алфавітним, предметним або систематичним), використовувати спеціалізовані наукові сайти, що містять адаптовані до сучасної української мови переклади найбільш значущих літературних та літописних пам'яток вітчизняної історії (напр. «Іборник» - <http://litopys.org.ua/>; «Екслібрис – українська електронна бібліотека» - <http://exlibris.uaweb.org/>; Електронна бібліотека української літератури в Торонто - <http://www.utoronto.ca/elul/Main-Ukr.html>; Електронна бібліотека «Культура України» - <http://elib.nplu.org/> та ін.).

- Визначте розділи (теми або параграфи), у яких розкрито питання практичного заняття.

- Прочитайте ці розділи.

- Складіть план (простий або складний) відповіді на кожне питання.

- Визначте основні поняття, які Ви повинні засвоїти.

- Проаналізуйте, як опрацьований матеріал пов'язаний з іншими питаннями теми.

- Для кращого засвоєння та запам'ятовування матеріалу складіть короткий конспект, схему або таблицю по прочитаному матеріалу.

- Визначте проблеми в опрацьованому матеріалі, які Ви недостатньо зрозуміли. З цими питаннями Ви можете звернутися для консультації до викладача.

- Перевірте, як Ви засвоїли опрацьоване питання. Ви можете це зробити, відповівши на тестові питання до теми або розв'язавши практичні завдання.

Конспектування першоджерел передбачає поглиблений розгляд окремих питань теми. Для глибокого аналізу першоджерел Вам, окрім безпосередньо текстів, викладачем можуть пропонуватися статті з фахових журналів, розділи монографій або підручників, що висвітлюють бачення означеної проблеми науковою спільнотою.

Алгоритм підготовки.

- Прочитайте запропоноване першоджерело.

- Правильно оформіть бібліографію першоджерела (автор, назва, вихідні дані).

- Складіть план тексту першоджерела (простий або складний).

- Для кожного пункту плану виділіть основні положення проблеми, яка висвітлюється у першоджерелі.

- Представте прочитаний текст у вигляді коротких тез або анотації, використовуючи, при потребі, схеми, таблиці тощо.

- Для самоперевірки перекажіть текст першоджерела або найбільш виразний уривок з нього, який підкреслює Вашу думку. При цьому важливо використовувати власний конспект та опорні (вузлові) пункти проблеми, на яку Ви хотіли би звернути увагу.

**Методичні рекомендації до семінарського заняття з історії
філософсько-політичної думки в Україні
«Зародження і розвиток уявлень про сутність і зміст влади,
політичної еліти та формування державної ідеології»**

Розвиток філософсько-політичної думки в Україні мав кілька етапів, кожен з яких позначений своєю специфікою. Перші політичні уявлення, ідеї та вчення представлені в літописі, літературі і джерелах права давньої східнослов'янської держави – Київської Русі. Подальший розвиток вони отримали в документальній спадщині численних державних утворень, що політично відокремилися від єдиного київського центру влади. Оскільки правлячою елітою на землях Русі у період IX – перша третина XIV ст. була княжа військово-політична верства, у дослідницькій літературі він умовно названий «Княжою добою».

Головними джерелами вітчизняної політичної ідеології IX – XII ст. слугували Старий та Новий Заповіти, релігійні вчення, що зародилися в античному світі і отримали своєрідний розвиток у творах найбільш визначних християнських мислителів та хроністів Візантії – Хроніках Іоанна Малали, Григорія Амартола, дидактичних та полемічних працях Йосипа Флавія, Єпифанія Кіпрського, трьох Вселенських святителів – Іоанна Златоуста, Григорія Богослова та Василя Великого та ін., кількох варіантах поширеної у Європі історичній епопеї про життя Олександра Македонського (т. зв. «Олександрії»), апокрифічних (визнаних згодом неканонічними) творах. Відомими також є два типи «житій» – оповіді про св. мучеників (як «Житіє св. Ірини») та св. подвижників Церкви, що покладали життя заради

безкорисливого служіння людям (наприклад, «Легенда про Олексія, Людину Божу»).

Згадані твори потрапляли на Русь у вигляді перекладів на зрозумілу для тогочасних жителів Русі староболгарську мову з грецьких оригіналів разом з ченцями-просвітниками, місіонерами-книжниками, численними представниками духовенства, що були делеговані на наші землі Візантією після офіційного прийняття державою християнства (988 р.). Згодом Русь почала формувати свою релігійну еліту (Печерський монастир тільки в XI-XII ст. підготував понад 20 єпископів), а княжа політична еліта стала ініціатором власного літописання, замовником переписування книг для бібліотек і монастирів. Починаючи з XI ст. у Київській державі з'являється власна літературна традиція, яка до XIII ст. виразно оформилася у два напрями – богословська та світська література.

Якщо релігійні тексти завдяки консервативній практиці богослужіння збереглися практично у первісному вигляді, то більшість ранніх літературних текстів дійшли до нас у вигляді численних списків і варіацій, доданих пізнішими авторами і переписчиками. Тому дослідниками особливо цінуються ті з списків джерел, що є найбільш давніми і близькими до автентичних. Те саме стосується і текстів літописних.

Норми і практики політичної дійсності, система влади, роль і місце політичної еліти у давньоруському соціумі, правові взаємини та ін. на початках нашої історії знаходили своє відображення передусім у літописі. З розвитком держави з'явилася потреба у писаному правовому кодексі. В «Руській правді», першому збірнику законів Київської держави часів князя Ярослава Мудрого (XI ст.), були юридично закріплені не тільки звичаєві норми, що історично склалися у правовому полі Русі, а й напрацювання княжої судової практики, і, головне, – загалом характерні для європейського середньовіччя політичні принципи взаємин влади і суспільства, силового вирішення проблем у зовнішній та внутрішній політиці, станового і майнового поділу, недоторканності приватної власності.

Найвизначніший мислитель Княжої доби митрополит Іларіон (XI ст.) у авторській проповіді «Про закон Мойсеєм даний і про Благодать та істину в Ісусі Христі втілених» («Слово про Закон і Благодать»), виступив за правління сталої легітимної династії, за політичну самостійність Київської Русі, обґрунтував необхідність підпорядкування Церкви владі світської держави та взаємодії духовної і світської гілок влади в ім'я суспільства.

До найдавніших політичних творів того часу потрібно віднести також «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Повість минулих літ» літописця Нестора, «Ізборник 1076 р.» князя Святослава, «Питання пресвітеру Фомі» К. Смолятича, «Моління» Данила Заточника та ін. Двома головними концепціями суспільно-політичної думки княжих часів були концепція «богоугодного володаря» (представники – ігумен Феодосій Печерський, літописець Нестор та ін.) і концепція «князівського єдиновладдя» (представники – митрополит Іларіон, К. Смолятич та ін.).

У розумінні давньоруських літописців та літературних авторів поняття «владна еліта» інтерпретується як «влада князя і княжого роду», тобто правлячої династії. Вона є богообраною та недоторканою за своїм змістом, узурпатори і порушники цього принципу підлягають «карам небесним і земним», осуду і покаранню з боку легітимної влади і суспільства.

Роль і функції середньовічної політичної еліти розглядаються за посередництвом формування традиційного для середньовічної соціально-філософської думки образу «ідеального володаря» у поєднанні з трьома центральними ідеями руського літописання та літератури: заклику до єдності руських земель; їх захисту від зовнішньої загрози; княжіння «по правді» (по закону). Історія держави описується як безперервна лінія правлінь «від князя до князя», кризи влади подаються не як прояв завершення певних історичних циклів розвитку політичної системи, а як наслідок тиску зовнішніх або внутрішніх загроз, негативних якостей окремих князів.

Список використаних джерел та літератури

1. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с.
2. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисловием А. Н. Насонова. – М., Л., 1950. – 659 с.
3. Пам'ятки мови та письменства давньої України. – Київ, 1930. – Т. 4 – 235 с.
4. Повесть временных лет / Подг. текста, перев., вступит. ст. и коммент. Д.С.Лихачева – 2-е изд., испр. и доп. – СПб., 1996. – С. 205.
5. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – XVI с. – 938 стлб. – 87 с.
6. ПСРЛ – Т. XXXII. – Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. – М.: Наука, 1975. – 241 с.
7. ПСРЛ – Т. XXXV. – Летописи белорусско-литовские. – М.: Наука, 1980. – 313 с.
8. ПСРЛ, 1965. – Т. 30. – С. 190.
9. Бугославський С. Україно-руські пам'ятки XI–XVIII в.в. про князів Бориса та Гліба (Розвідка й тексти) / С. Богуславський. – К.: Всеукраїнська Академія Наук, 1928. – XXXIII + 206 с.
10. «Слово о законе и благодати» митрополита Илариона / Подготовка текста и комментарии А.М. Молдована, перевод диакона Андрея Юрченко // Библиотека литературы Древней Руси / РАН. ИРЛИ; Под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексеева, Н.В. Поньрко. – СПб.: Наука, 1997. – Т. 1: XI–XII века. – С. 26-61.
11. «Слово о полку Игоревѣ» та його поетичні переклади і переспіви. / Вид. підготував Леонід Махновець. – К.: Наукова думка, 1967. – 286 с.
12. Адрианов С. А. К вопросу о происхождении «Слова о полку Игоре» / С. А. Адрианов // Отчет о заседаниях Общества любителей древней письменности в 1902-1903 г. – СПб., 1904. – С. 13-14.
13. Библиотека литературы Древней Руси / РАН. ИРЛИ; Под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Поньрко. – СПб.: Наука, 1997. – Т. 1: XI–XII века. – 543 с.
14. Білецький О. Зібрання праць у п'яти томах / О. Білецький. – Т. 1. – Давня українська і давня російська література. – К.:«Наукова думка»,1965. – 527 с.
15. Білоус П. В. Літературна медієвістика. Вибрані студії: У 3-х томах / П. В. Білоус. – Т. 1.: Зародження української літератури. – Житомир: ПП «Рута», 2011. – 374 с.
16. Былинин В.К. К вопросу о генезисе и историческом контексте «Сказания об основании Киева» / В. К. Былинин // ГДЛ. Сб. 3. – М., 1992. – С. 53-76.

17. Ведюшкина И. В. Формы проявления коллективной идентичности в «Повести временных лет» / И. В. Ведюшкина // Образы прошлого и коллективная идентичность в Европе до начала Нового времени. – М., 2003. – С. 311-320.
18. Ветловская В. Е. Летописное осмысление пиров и дарений в свете фольклорных и этнографических данных / В. Е. Ветловская // Проблемы отечественной и всеобщей истории. – Вып. 10, Генезис и развитие феодальной России. Проблемы идеологии и культуры. – Л., 1987. – С. 33-44.
19. Володимир Мономах. Поучення. / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. // Літопис руський – К.: Дніпро, 1989. – С. 454-465.
20. Горский А. А. Древнерусская дружина / А. А. Горский. – М.: Прометей, 1989. – 246 с.
21. Гринев Н. Н. Легенда о призвании варяжских князей (об источниках и редакциях Новгородской первой летописи) / Н. Н. Гринев // История и культура древнерусского города. – М., 1989. – С. 31-43.
22. Гудзий Н. К. Литература Киевской Руси и украинско-русское литературное единение / Н. К. Гудзий. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 153-180.
23. Гудзий Н. К. Моление Даниила Заточника // История русской литературы: В 10 т. / Н. К. Гудзий // АН СССР. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1941–1956. – Т. II. – Ч. 1./ Литература 1220-х – 1580-х гг. / – М.; Л.: 1945. – С. 35-45.
24. Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков(IX-XII вв.). Курс лекций / И. Н. Данилевский . – М., 1998. – 399 с.
25. Дворниченко А. Ю. История Украины и проблемы средневековой восточнославянской государственности / А. Ю. Дворниченко // Вестник СПбГУ (Историческая серия), сер. 3, вып. 2. – № 16. – 1993. – С. 3-15.
26. Дворниченко А. Ю. К проблеме восточнославянского политогенеза / А. Ю. Дворниченко // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. – М.: Восточная литература, 1995. – С. 294-318.
27. Долгов В. В. Очерки истории общественного сознания Древней Руси. XI-XIII вв / В. В. Долгов. – Ижевск, 1999. – 250 с.
28. Дюби Ж. Трехчастная модель, или представления средневекового общества о себе самом / Ж. Дюби. – М., 2000. – 320 с.
29. Зарубин Н. Н. Заря утренняя или вечерняя?: Из комментария к «Слову о полку Игореве» / Н. Н. Зарубин // ТОДРЛ. – Т. II. – Л., АН СССР, 1935. – С. 95-150.

30. Зарубин Н. Н. Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переводам / Н. Н. Зарубин. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1932. – 168 с. + 12 табл.
31. История русской литературы: В 4 т. / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом); Редкол.: Н. И. Пруцков (гл. ред.), А. С. Бушмин, Е. Н. Куприянова, Д. С. Лихачев, Г. П. Макогоненко, К. Д. Муратова. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1980–1983. – Т. 1. Древнерусская литература. Литература XVIII века / Под ред. Н. И. Пруцкова. – Л.: «Наука», Ленинградское отделение. – 1980 г. – 668 с.
32. Истрин В. М. Александрия русских хронографов / В. М. Истрин. – М., 1893. – 739 с.
33. Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе / В. М. Истрин // Текст, исследование и словарь. – Т.1 – 3. – Пг. – Л., 1920-1930. – С. 222-240.
34. Канетти Э. Масса и власть / Э. Канетти. – М. : Ad Marginem, 1997. – 528 с.
35. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства / Ф. Кардини. – М., 1987. – 384 с., илл.
36. Клосс Б. М. «Повесть временных лет» // Письменные памятники истории древней Руси. Аннотированный каталог-справочник / Б. М. Клосс / Под ред. Я. Н. Щапова. – СПб., 2003.
37. Ковцуняк С. І. Релігійно-світоглядні ідеї в давньоруських збірках афоризмів (за матеріалами редакцій «Бджоли») / С. І. Ковцуняк // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. Спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство. – Київ, 2005. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://disser.com.ua/contents/5529.html>
38. Кожев А. В. Понятие власти / А. В. Кожев // Пер. с фр. А. М. Руткевича. – М.: Практика, 2007. – 182 с.
39. Колесов В. В. Древняя Русь. Наследие в слове. Добро и зло / В. В. Колесов. – СПб., 2001. – 246 с.
40. Корпанюк М. П. Михайло Максимович – дослідник давньоукраїнської літератури / М. П. Корпанюк // Слово і дух України княжої та України козацької. – Черкаси: Брама, 2004. – 280 с.
41. Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность / Н. Ф. Котляр. – СПб., 1998. – 445 с.
42. Котляр Н. Ф. О социальной сущности Древнерусского государства / Н. Ф. Котляр // Древнейшие государства Восточной Европы. – 1992-1993. – М., 1995. – С. 33-49.
43. Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах / Н. Ф. Котляр. – Киев, 1986. – 161 с.

44. Кочетков Д. А. Эволюция государственного строя Древней Руси (IX-X вв.) / Д. А. Кочетков. – М., 2010. – 289 с.
45. Крадин Н. Н. Вождество: современное состояние и проблемы изучения / Н. Н. Крадин // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. – М., 1995. – С. 11-61.
46. Кузенков П. В. К истории христианских хронологических систем: принципы построения и основные типы / П. В. Кузенков // ВЕДС. Время источника и время в источнике. XVI Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т. Пашуто. – М.: Наука, 2004. – С. 97–100.
47. Лаушкин А. В. Идея богоустановленности княжеской власти в летописании Северо-Восточной Руси второй половины XII – начала XIII вв. / А. В. Лаушкин // Русское Средневековье, 1997. – № 1. – С. 6–10.
48. Лихачев Д. С. Великое наследие / Д. С. Лихачев // Избранные работы в трех томах. – Л.: Худож. лит., 1987. – Т. 2. – С. 133-154.
49. Лихачев Д. С. Исторический и политический кругозор автора «Слова о полку Игореве» / Д. С. Лихачев // Слово о полку Игореве: Сб. статей под ред. чл.-корр. АН СССР В. П. Адриановой-Перетц. – М.; Л., 1950. – С.5-52.
50. Лихачев Д. С. Литературный этикет Древней Руси (к проблеме изучения) / Д. С. Лихачев // ТОДРЛ. – Т. 17. – М.-Л., 1961. – С. 5-16.
51. Лихачев Д. С. Человек в литературе Древней Руси / Д. С. Лихачев. – М.: Наука, 1970. – 134 с.
52. Лукин П. В., Стефанович П. С. Новый труд по истории древних славянских государств / П. В. Лукин, П. С. Стефанович // Славяноведение, 2010. – № 7. – С. 67-79.
53. Махновець Л. Про автора «Слова» / Л. Махновець // Пам'ятники України, 1985. – № 3. – С. 24-27.
54. Мельникова Е. А. Первые русские князья: о принципах реконструкции летописцем ранней истории Руси / Е. А. Мельникова // ВЕДС. Мнимые реальности в античной и средневековой историографии. XIV Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т. Пашуто. Материалы конференции. – М., 2002. – С. 143-151.
55. Мельникова Е. А. Происхождение правящей династии в раннесредневековой историографии. Легитимизация иноэтничной знати / Е. А. Мельникова // Элита и этнос Средневековья. – М., 1995. – С. 72-77.
56. Мельникова Е. А. Рюрик и возникновение восточнославянской государственности в представлениях древнерусских летописцев XI – начала XII в. / Е. А. Мельникова // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005.– М., 2008. – С. 47-76.
57. Мещерский Н. А. «История Иудейской войны» Иосифа Флавия в древнерусском переводе / Н. А. Мещерский // Ред. В. В. Данилов и Р. П. Дмитриева. – М.;Л., 1959. – 578 с.

58. Моця О. П. Поляни-русь та інші літописні племена півдня Східної Європи / О. П. Моця // А се его сребро. Збірник праць на пошану М.Ф. Котляра з нагороди його 70-річчя. – Київ, 2002. – С. 17-18.
59. Н. Ф. Котляр // Древнейшие государства Восточной Европы. – 1992-1993. – М., 1995.
60. Назаренко А. В. Порядок престолонаследия на Руси X-XII вв.: наследственные разделы, сеньорат и попытки десигнации (типологические наблюдения) / А. В. Назаренко // Из истории русской культуры. – Т. I. – Древняя Русь. М., 2000. – С. 500-519.
61. Назаренко А. В. Русское самосознание: между Царством и Церковью / А. В. Назаренко // М., 2000. – № 12. – С. 133-144.
62. Насонов А. Н. История русского летописания XI – начала XVIII в. / А. Н. Насонов. – М.: Наука, 1969. – 554 с.
63. Орлов А. С. Слово о полку Игореве / А. С. Орлов. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1938. – 175, [1] с.
64. Павко А., Павко Я. Правничо-політична думка Київської Русі/ А. Павко, Я. Павко // Віче. – № 20. – К., 2011. – С.27-31.
65. Парамонова М. Ю. Святые правители латинской Европы и Древней Руси (сравнительно-исторический анализ Вацлавского и Борисоглебского культов) / М. Ю. Парамонова. – М., 2003. – 405 с.
66. Пахльовська О. Є. Українська літературна цивілізація / О. Є. Пахльовська. // Автореф. дис. докт. філол. наук. – К., 2000. – 96 с.
67. Петр Бориславич: Поиск автора «Слова о полку Игореве» / Б. А. Рыбаков. – М.: Молодая гвардия, 1991. – 286 с.
68. Петрухин В. Я. Древняя Русь: Народ. Князья. Религия / В. Я. Петрухин // Из истории русской культуры. – Т. 1. – М., 2000. – С. 104 –113.
69. Петрухин В. Я. О власти русского князя в древнейший период / В. Я. Петрухин // Славяне и их соседи. Тезисы XXII конференции. Репрезентация верховной власти в средневековом обществе (Центральная, Восточная и Юго-Восточная Европа). – М., 2004. – С. 182-194.
70. Петрушевич А. С. Слово о полку Игореве А. С. Петрушевич. – Львів: Тип. Ставропиг. ін-та, 1887. – 23 с.
71. Поляков А. Н. Киевская Русь как цивилизация / А. Н. Поляков. – Оренбург: ОГУ, 2010. – 484 с.
72. Приходнюк О.М. Версия Нестора о расселении славян из Подунавья (опыт хронологической и исторической интерпретации) / О. М. Приходнюк // Материалы I тыс. н.э. по археологии Украины и Венгрии. – Киев, 1996. – С. 69-74.
73. Пузанов В.В. Древнерусская государственность: генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкты. – Ижевск: Издательский дом «Удмуртский университет», 2007. – 624 с.

74. Пчела / Памятники литературы Древней Руси. XIII век. // Подготовка текста В. В. Колесова. – М., 1981. – С. 486-519. Текст подается за новгородским рукописом XIV ст. ГПБ, Ф. п. I. 44, у виданні: В. Семенов. Древнерусская «Пчела» по пергаменному списку. СПб., 1893. – С. 1-444.
75. Ричка В. М. «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі) / В. М. Ричка. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 180 с.
76. Розов Н. Н. Иларион / Н. Н. Розов // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1 (XI – первая половина XIV в.) / АН СССР. ИРЛИ; Отв. ред. Д. С. Лихачев. – Л.: Наука, 1987. – С. 198-204.
77. Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве» / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1972. – 523 с.
78. Сборник памятников по истории церковного права, преимущественно русской церкви до эпохи Петра Великого / Сост. В. Н. Бенешевич. – В 2-х вып. – Пг., 1915. – С. 78.
79. Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. – Л., 1983. – 238 с.
80. Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI - первой трети XIII в. – СПб., 2003. – 743 с.
81. Словарь-справочник «Слова о полку Игореве»: В 6 выпусках / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом); Ин-т рус. яз; Под ред. Б. Л. Богородского, Д. С. Лихачева, О. В. Творогова; Сост. В. Л. Виноградова. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1965-1984. – Вып. 1. А-Г. – М.; Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1965. – С. 15-25.
82. Слово о князьях / Подготовка текста М. В. Рождественской. // Памятники литературы Древней Руси. XII век. – М., 1980. – С. 52.
83. Соловьев А. В. Политический кругозор автора «Слова о полку Игореве» / А. В. Соловьев // Исторические записки. – Т. 25. – 1948. – С. 71-103.
84. Стефанович П. С. Понятие верности в отношениях князя и дружины на Руси в XII–XIII в. / П. С. Стефанович // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – 2008. – № 1 (31). – С. 72-82.
85. Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / А. П. Толочко. – Киев, 1992. – 222 с.
86. Толочко П. П. Редакция Повести временных лет игумена Сильвестра: историческая реальность или ученая фикция? / П. П. Толочко // RUTHENICA Annual of East European Medieval History and Archeology. – № 7. – К., 2008. – С. 130-140.
87. Ульяновський В. І., Яковенко Н. М. Київський літопис першої чверті XVII ст. / В. І. Ульяновський, Н. М. Яковенко // Український історичний журнал, 1989. – № 2. – С. 107-120; 1989, № 5. – С. 103-114.
88. ун-т имени А. А. Жданова. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. – 272 с.

89. Флоря Б. Н. Представления об образовании государства и его основных функциях в русском и западнославянском летописании (проблемы идеологии и культуры). // *Studia Balcanica*. – София, 1991. – Т. 20. – С. 43-53.
90. Флоря Б. Н., Турилов А. А. Общественная мысль Древней Руси в эпоху раннего средневековья. / Б. Н. Флоря, А. А. Турилов. // *Общественная мысль славянских народов в эпоху раннего средневековья: Рукописные памятники Древней Руси*. – М., 2009. – 317 с. – С.31-81.
91. Франчук В. Ю. Мог ли Петр Бориславич написать «Слово о полку Игореве»? / В. Ю. Франчук // *Наблюдения над языком «Слова» и памятники древнерусской литературы: Сб. статей*. – Л.: Наука, 1976. – С. 77-92;
92. Франчук В. Ю. Киевская летопись / В. Ю. Франчук. – К.: Наукова думка, 1986. – 180 с.
93. Фроянов И. Я. Исторические реалии в летописном сказании о призвании варягов / И. Я. Фроянов // *Вопросы истории*. 1991. – № 6. – С. 3-15.
94. Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. Города-государства Древней Руси / И. Я. Фроянов, А. Ю. Дворниченко.– Ленинградский государственный университет имени А. А. Жданова. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. – 272 с.
95. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. - М.: АСТ, 2005. – 592 с.
96. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
97. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: АСТ, 2003. – 636 с.
98. Черепнин Л. В. Летописец Даниила Галицкого / Л. В. Черепнин // *Исторические записки*. - Т. 12. – М.: Изд-во АН СССР, 1941. – С. 228-253.
99. Шусторович Э. М. Древнеславянский перевод Хроники Иоанна Малалы (История изучения) / Э. М. Шусторович // *Византийский временник*. – Т.30. – М., 1969. – С. 136-152.
100. Щавелев А. С. Славянские легенды о первых князьях. Сравнительно-историческое исследование моделей власти у славян. / А. С. Щавелев. – М.: Северный паломник, 2007. – С. 12-14.
101. Щавелев А. С. Славянские легенды о первых князьях. Сравнительно-историческое исследование моделей власти у славян. / А. С. Щавелев. – М.: Северный паломник, 2007. – 272 с.
102. Югов А. К. Исторические разыскания об авторстве «Слова о полку Игореве»/ А. К. Югов // *Слово о полку Игореве: Перевод и комментарии Алексея Югова*. – Л.: Советский писатель, 1945. – С. 171-179.

103. Alheydis Plassmann. Origo gentis: Identitäts- und Legitimitätsstiftung in frühund hochmittelalterlichen Herkunftserzählungen / Alheydis Plassmann // Orbis mediaevalis. Vorstellungswelten des Mittelalters, 7.– Berlin, 2006.
104. Carneiro R.L. The chieftdom: Precursor of the state / R.L. Carneiro // The Transition to Statehood in the New World. Cambridge etc., 1981.
105. Fried M. The Evolution of Political Society: An Essay in Political Economy / M Fried. –New York, 1967.
106. Service E.R. Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective / E. R. Service. – New York, 1962; Service E.R. The Origins of State and Civilization: The Process of Cultural Evolution / E. R. Service. – New York, 1975.

ЗМІСТ

Від автора.....	С. 3-8
Вступ	С. 9-12
Літопис руський про зміст влади та призначення правлячої еліти... С.	13-33
Література Давньої Русі про образ князя та зміст елітарної влади ... С.	34-79
Методичні рекомендації студенту до організації самостійної роботи з першоджерелами	С. 79-85
Список використаних джерел та літератури	С. 86-92

